

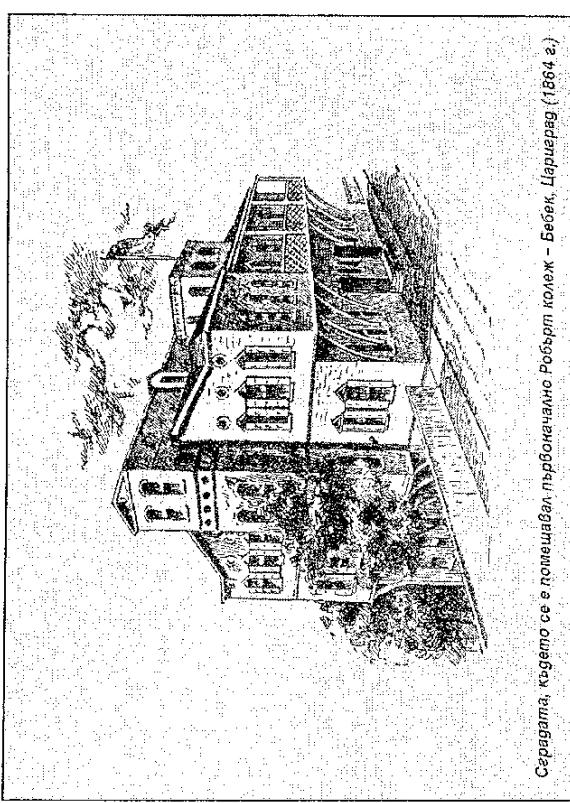
ИСТОРИЧЕСКИ АРХИВ

HISTORICAL ARCHIVES

Списанието е орган на Съюза на учените в България - секция „История“
година III, кн. 9-10, ноември 2000 - май 2001

СЪДЪРЖАНИЕ

Г. Геноов, Американският принос за възраждането на българската личността	122
G. Genoff, THE AMERICAN CONTRIBUTION TO THE BULGARIAN RENAISSANCE WITH SPECIAL REGARDS TO THE PERSONALITY OF ELIAS RIGGS	122
К. Венедикова, ИМЕТО КАРАМАН И ПЕСНИТЕ ЗА КРАДИ МАРКО И МОМЧил	131

Съдържанието се е пълнило във вътрешното помещение на Робърт Ригс в Цариград (1864 г.)

Създателите на българската Библия (1871 г.). Отляво наясно: Христодул Костович Синан Николов, д-р Илайъс Ригс, г-р Албърт Лонг, Петко Славейков

Анаграфико-литография Робърт Ригс в Цариград

Б. С. С.

АМЕРИКАНСКИЯТ ПРИНОС ЗА ВЪЗРАЖДАНЕТО НА БЪЛГАРСИННАТА, С ОСОБЕН ОТДЕЛ КЪМ МИЛОСТТА НА ИЛАЙС РИГС

Георги Ст. Генов

"От една страна имаше величествено богоатство, пълнико наслаждение и светски пости; а от друга - бедност, страдание и безчество (уножено достоинството)."

Илайъс Ригс, Монсеевият избор.

В: Изводи от вестник "Зорница" за 1877, Цариград, 1881, с. 122.

Англо-саксонските протестанти проявяват интерес към Балканите в началото на XIX век. Няколко мисионерски общности изпращат в Леванта свои представители, които имат за главна цел евангелизация на хората в този край на света. Томас Лоури много точно характеризира същността и мотивите на процеса: "Първата задача на Протестантската мисия - пише той - е да даде Божието слово на народите на техния собствен език." /1/

За да успеят, те трябва да проучат обстановката в района: народните взаимоотношения, езиците, обществените нрави и традиции; възможностите за религиозно-просветна дейност, или с други думи казано - интелектуалното ниво на тези, сред които смятат да работят.

Има нещо мистично и силно привлекателно в земите от Източното Средиземноморие. За всеки учен американец (а героят на нашето по-вестоване - Илайъс Ригс, несъмнено е бил такъв) близостта на Билийските земи действа като магнит. Наред с това хуманните идеи, които мисионерите проповядват, ги изпълват със симпатии към християнските народи в Османската империя (гръци, арменци, българи). Освен всичко друго, те смятат, че ще им се отдае да отведнат евреите и мюсюлманите от техните заблуди и да ги приобщат към правата вяра.

Първоначално най-активна е дейността на Английското библейско и чуждестранно дружество (АБЧД), в което участват британски и американски мисионери. Създадено е през 1804 г. Шест години след него в благородната конкуренция се включва Американският съвет на гълъбомощните на мисийте в чужбина. /2/

Сравнително по-късно (едва през втората половина на XIX век) на сцената се появява и Мисионерското общество на Методистката епископална църква, чиято дейност се създадоточава в по-отграничени райони на действие - главно на север от Балкан.

Библейското дружество започва проникването си на изток от О.

Илайъс Ригс

Малта (1817 г.), след това формира мисия в Измир и изпраща свой постоянен представител в Цариград - Х. Д. Лиъвз (началото на 20-те години).

АБЧД се настъпва с неимоверно трудната задача да преведе Светото Писание на 22 местни езика. То работи в тясно взаимодействие с Руското библейско дружество, ръководено от енергичния Пинкертон, който пръв установява контакт с българите, преселили се от Отечеството си в далечните бесарабски степи.

Освен споменатите двама мисионери, като една от главните фигури в редовете на дружеството, се налага Бенджамин Баркър - пълномощник за областите в Европейска Турция.

Последният, освен че познава добре етническата карта в региона, непрекъснато се стреми да обогати знанията си чрез обиколки в балканските земи. Той е британски вице-консул в Алепо. Освен това е роден в Смирна - един космополитен град, населен от представители на всички народности в Леванта, включително и българи.

В 1823 г. Баркър предприема първата си опознавателна обиколка на Балканите, а през 1826 г. - двумесечно пътуване от Смирна до Солун и по-нататък през други български селища до Одрин.

Това е първото посещение на протестантския мисионер сред българите. Неслучайно по-късно Б. Баркър дава своя принос в църковно-просветното възраждане на този народ, спомагайки за издаването на първия български превод на Новия Завет. /3/

По стъпките на библейското дружество се движат и Американският съвет, чиято мисионерски след Малта и Измир (Мала Азия) се настаниват в Гърция. Сред неговите първи представители на Балканите (1832 г.) е д-р Илайъс Ригс. Този високо начетен човек идва да служи в Елада, но проявява и подчертан интерес към народа, живеещ в северна-та част на полуострова.

И отново (подобно на Баркър) първият град, в който д-р Ригс на-чава за съществуването на почти неизвестния на Запад български на-род, е Солун.

Повече от половин век след това той и съпругата му Мери посвещават живота си на една високоблагородна каузата: изучаването на български език, история и фолклор, изготвяне на граматика във основата на Македонските говори за запознаването на чужденците с богатство-то на този славянски език, превод и публикуване на народни песни и умотворения (главно от Македония). Творят оригинални произведения с нравствено-религиозен характер на български и печатат множество преводи. Но венецът, който увенчава житейския път на И. Ригс, е при-настой на него за изграждането на съвременния български език, наложено-то по негово настояване източно наречие като основна литературана норма и участието му в превеждането на Библията на български.

За големите приятели на България Илайъс и Мери Ригс, зе тяхното дело, вдъхновено от висока нравственост и филантропия, искам да ви разкажа в настоящото проучване.

* * *

Колкото и да е странно, имената и на двамата отсъстват в огромните книги № 5 и 6 от четиринадесеттомната „История на България“, посветени на Възраждането. Подобно е положението и в българските енциклопедии. Все пак братя Данчови са отделили на И. Ригс няколко реда, посочвайки годините на неговото раждане и смърт и обстоятелството, че е участвал в превеждането на Светото Писание на новобългарски език. /4/ Същевременно почти всички автори, които са се докосвали до темата за приноса на Америка и Протестантизма в развитието на Българското Възраждане, в една или друга степен са обяврили вниманието и на личността - Илайъс Ригс. Още в края на XIX век проф. Иван Шишманов дава отвесни сведения за него в студията си: „Нови данни за историята на нашето Възраждане. Ролята на Америка в българско-то образование.“ /5/ Разбира се, българските протестантски автори (Цанов, Томов и др.) са най-ревностни в разпръскането на неговото дело. През 1909 г. са публикувани два Юбилейни сборника на Българското Евангелско Дружество. Сведението за Ригс обаче не са изречателни, тъй като обзорните статии акцентират върху сравнително късен период от дейността на мисионерите в България. /6/

Освен Шишманов друг учен, който подхранва вниманието на българската наука към Ригс, е Манъо Стоянов. През 1941 г. той издава студия си „П. Р. Славейков и протестантската пропаганда“. /7/ И так същият този автор ще възстанови позитивния интерес към дейността на протестантските мисионери в България през 1964 г. /8/

На този етап обаче българската наука разполага с белна документална база. Във всевъзможния труд на стоменатия погоре библиограф „Българска възрожденска книжнинка“ е отбелоязано погрешно, че граматиката на д-р Ригс е издадена през 1843 г., докато всъщност тя излиза една година по-късно. Д-р Манъо Стоянов откроено посочва причината: в българските библиотеки не е запазен екземпляр от първата българска граматика, писана от чужденец. /9/ През 1975 г. Христо Стоянов пише в „Мюнхен“ статия под заглавие: „Американски мисионер открива български език за Запада“. В нея той съобщава, че е открил екземпляр от граматиката на д-р Ригс; уточнява датировката на труда: прави задълбочен анализ на съдържанието му и на неговото значение за българската култура. Това проучване, съх-

ранено приложено в архива на д-р Георги Младенов от Торонто, Канада, бе „публикувано през 1996 г. в Македоно-български преглед „Вардар“. /10/

Отделни страни от дейността на американските мисионери, и по специално на И. Ригс са маркирани в изследванията на българските автори: Петър Шопов, /11/ проф. Веселин Трайков, /12/ Йордан Николов. /13/

Най-серииозните изследвания по темата се появяват в края на 70-те и през 80-те години. Първото от тях излиза изпод перото на църковния историк Христо Христов и е публикувано в Годишника на Духовната академия „Св. Климент Охридски“. /14/ Важни данни във връзка с интересуващата ни проблематика съобщава Андрей Пантелей в своята докторска дисертация и в съвместно изследване с Р. Генов. /15/

Относно превода на Новия Завет на български, извършен от Неофит Рилски по внушение на protestantите, заслужава да бъдат отворени трудовете на Румяна Радкова и Иван Снегаров. /16/

Приносен характер има изследването на Иван Илчев за връзката между американските мисионери, Робърт Колеж и формирането на българската интелигенция. /17/ Несъмнено най-доброто, с което може да се похвали българската историография, е труда на Татяна Несторова: „Американските мисионери сред българите (1858-1912 г.)“, написан на английски и публикуван в София, Колорадо, през 1987 г. /18/ Неговата висока научна стойност се дължи на обстоятелството, че авторката разбръзка своето изследване върху широка изворова база, състояща се от автентични американски документи.

В условията на демократичните преобразования след 1989 г. би трябвало да се очаква, че делото на protestantските мисионери ще бъде подложено на нова, по-задълбочена преоценка. Но за жалост „реколтата“ се оказа доста слаба.

Сред най-новите проучвания заслужава да бъде посочен трудът на Илия Конев, посветен на заеманото от Америка място в „Духовното пространство на Българското възраждане“, в който обаче на Илайъс и Мери Ригс не е обрънато подобаващо внимание. /19/ Традиционно повече внимание на темата отделят българските protestantски историци. През 1994 г. се появява сборникът „Вестители на истината“, но и тук делото на Ригс не е разгледано по достойнство. /20/

Поради регионалния характер на изследванията си, пастор Димитър Митев и Б. Кохухаров могат да бъдат извинени, че не се спират подобно на сем. Ригс. /21/

Що се отнася до пастор Тимотей Михайлов, въпреки че неговата книга „Пастирска голгота“ акцентира върху комунистическия погром

Американският принос...

върху Протестантската църква в България, той е отдал място и за по-ранната история на мисионерството, споменавайки Ригс във връзка с автора, спечелил чисто национално наименование и фолклор... всичко това е покрито с праха на забравата.

На шестата конференция на български и американски учени, състояла се през 1999 г. в Благоевград, Елена Хиджиниковска изнесе доста богат на фактология доклад, в който някак от заслугите на Ригс са споменати в контекста на неговата дългогодишна съвместна работа с д-р Лонг. /23/

Достъпът до исторически извори, произхождащи от протестантски-те мисии, естествено придава по-голяма научна тежест на редица проучвания, които са ни завещали чуждестранните (главно американски) автори.

Още в края на XIX век един преподавател в Харвардския Университет - Лий Винчър, публикува изследване за участията на протестантите, и в частност на тези от Америка, във възраждането на български народ. /24/

В първата година на новия (ХХ-ти) век Джеймс Кларк издава свояте "Бележки" върху дейността на Американския борд в Европейска Турция. /25/

Малко след него друг добър приятел на Ригс и негов дългогодишен сподвижник Р. Томсън публикува равносметката за дейността на Борда до 1908 г. /26/

А в края на Първата световна война известният мисионер Едуард Хаскел печата изследване за американското влияние в България. /27/ С несъмнена евристична стойност се отличава труда на Уилям Уебстър Хол "Пуритани на Балканите", публикуван на английски в София. /28/

След Втората световна война проучванията на американските автори по темата са многообразни, но не може да се каже, че в тях личността на Ригс заема подобаващо място. Характерът на настоящото изследване не позволява да се даде пълен списък на публикациите, но все пак някак от тях трябва да бъдат упоменати задължително.

В тази категория попадат изследванията на: Р. Даниел, /29/ Дж. Филип - Джунър /30/ и Дж. Кларк. /31/

Това, което може да се открие като общата черта на всички посочени тракати, е, че в тях на големия лингвист и ревностен проповедник д-р Илайъс Ригс е отделено незаслужено малко място. Когато се упоменава тук-там, неговата личност се разглежда фрагментарно, без ни най-малък опит за обобщение на големите му заслуги за българския народ. И ако религиозно-мисионерската му дейност все пак е намерила по-достойно признание, то лингвистичните му проучвания, дидактическите му заложби, качествата му на редактор и сътрудник на български

Илайъс Ригс

ките вестници, са останали на заден план. А що се отнася до духовната му връзка с македонските българи; запознанството му с тяхната истина, спечелило чисто национално наименование и фолклор... всичко това е покрито с праха на забравата.

Обаянието на братя Миладинови, техният житейски подвиг и безценният им сборник с народни песни от Македония, които впечатляват за цял живот американски филантроп и го карат да издирива и пребежка български фолклор на английски, незастъпено са останали изъвн полезрението на историци. Що се отнася до неговата съпруга - Мери, съдбата ѝ е още по-нерадостна. Тя остава незаслужено пренебрегната от изследователите.

Изложеното допуска да накара да се замисля с детайлно проучване на живота и дейността на големите българофили д-р Илайъс и Мери Ригс.

Възможност да осъществя намеренията си ми предостави една специализация в САЩ и Канада (1990-1991), когато успях да издиря и прочува както обемен архивен материал и мемоарни източници, така също и редица трудове на американски мисионери и историци, недостъпни в България и придобили с времето характер на изворова база, защото отразяват едно доста отдалечено от нас време, започващо от началото на XIX век и стигащо до първите години на ХХ-ти век, когато започва и жизненият път на И. Ригс.

Всеки изследовател се чувства щастлив, когато се запознае с личните спомени на обекта на своите проучвания. Ето защо за мен бе истинско откровение да разлиствам макар и кратките мемоари на д-р Ригс - човек с огромна ерудиция и чувство за историзъм. Казаното, разбира се, се отнася и за докладите, които той е изпращал до ръководството на Американския съвет, за писмата до негови сподвижници, приятели и роднини. Документи от този род успях да прегледам в известната библиотека "Хаутън" на Харвардския университет в Кембридж, Масачузетс. Тя се намира в близост до седалището на Борда в Бостън и беше логично да се търси в ареала около този град. Предположението ми се оказа вярно: с няком от най-ценените извори се запознах в архивохранилището на университета "Браун", както и в столичната библиотека на Род Айънд (гр. Провидънс). Други, по-значими документи се съдържат в богатите, но все още не напълно обработени фондове на Македонската Гатриотична Организация във Форт Уейн, Индiana.

/32/

"Реминисценции" си Ригс е поместили в трийсетина страници; още по-кратки са спомените му, отпечатани във вестник "Зорница", но за сметка на това в същата форма изясняват най-важните моменти от творчествата му биография, като участието му заедно с Фотинов в редактирането на Новия Завет и съвместната му работа с Лонг, Славейков и Сиан-Николов в издаването на цялата Библия през 1871 г. /33/

Несъмнен интерес за историка представляват и периодичните издания от епохата, в която е живял и творил др Ригс. /34/ Съвсем спорна наративна стойност се отичават и биографичните очерци от мисионери, работили заедно с И. Ригс; /35/ някои сборници с юбилеен характер, както и представящи заслугите на Ригс на фона на цялостна равносметка за дейността на Борда. /36/ Според моето скромно мнение, както българските, така и чуждите автори, които са работили по темата, почти не са използвали извънредно богатия архив на български генерален консул в Ню Йорк - Константин Попаланасов, сбирката на проф. Иван Шишманов и богатия документален фонд на МПО във Форт Уейн.

Основание да мисля така ми дава обстоятелството, че именно в тях се напълнява на материали, които горепосочените изследователи изобщо не споменават. Това се отнася до многоществото преписи, извадки и копия на мисионерски книжа. Личното ми впечатление е, че освен К. Попаланасов, най-много документи са събрали покойният Крис Анастасов от Сен Луис, с когото имах честта да се познавам лично, и енциклипедистът Христо Огнянов.

Ала най-членните материали получих от Петър Андасаров, който някъде в началото на 80-те години ми предаде семеен архив, събран от поколения, в които освен автобиографични очерци на Ригс, биография от Хаскел и пр. се съдържат безценните му преводи на песни и пословици, събрани от братя Младенинови и публикувани в списанието: "Американски Презвитериански и теологически преглед" през 1863-та и 1864 г., т. е. само две години след появата на сборника "Български народни песни от Македония". /37/

Що се отнася до Христо Огнянов, заключение, че години наред е събиравал материали от американските мисионери за архива на МПО, може да се направи по неговите собствени думи в статията му, посветена на Ригс, и съставената от него граматика: "Заслугите на американските мисионери... по-специално към българите от Македония са също тъй големи, както може да се види и от моето изложение "Американски мисионери за Македония", издадено анонимно в Индианаполис". Това може да означава само едно: наличните в архива на МПО (цитиран в Индианаполис преди преместването му във Форт Уейн) документални преписи са събирани години наред от Хр. Огнянов, но и от Хр. Анастасов, защото и последният е издадел малка брошура в Нова Зеландия с мисионерски сведения за Македония. По сведения на техни съратници доста материали от сбирката им, както и от архива на Г. Паприков, са предадени в Иейлския университет (където има и екземпляр от граматиката на Ригс), в Сиракюз, в Харвард, в градската библиотека на Сен Луис и в Хипъндарската библиотека на Щатския университет в Охайо.

Успях да надникна и в някои лични архиви на чудесния човек и видокообразован изследовател Иван Ичев от град Саратога, на Афродита Ацева от Форт Уейн (съпруга на Петър Ацев - дългогодишен председател на МПО), на г-жа Паприкова... Помонч, съвети и ценни материали получих от Пандо Младенов и неговия брат - големия патриот Георги Младенов. Последният даде подтик за написването на настоящото изследване, изпращащи ми материали от своя архив, както и безкрайно ценната публикация на Христо Огнянов, посветена на Илайъс Ригс и неговата българска граматика. Друг голям българин - Петър Тилков (Мир на праха му!), ми разкри подробности от дългогодишните занимания на Иван Михайлов с темата "Америка и Македонските българи". /38/

На всички тези хора изказвам искрената си благодарност, без тяхната помощ настоящото изследване може би нямаше да се появи на светът. В заключение на историография обзор ще отбележа, че българските архиви (с изключение на колекцията от микрофилими в ЦДА) и документалните публикации за жалост са доста бедни откъм материали за делото на Илайъс и Мери Ригс. Все пак сред книжата, опазени във фондовете на Иван Шишманов, Българската екзархия, Генералното консулство в Ню Йорк, д-р Хр. Стамболски, Никола Бачarov, К. Самарджиев, Найден Геров, Иларион Макариополски, Неофит Рилски, Тодор Бурмов, д-р Захари Струмски, Михаил Маджаров, Никола Бояджиев, д-р Ст. Чомаков и др., се съдържат Макар и фрагментарни сведения за личностите, които са обект на това проучване. /39/

* * *

Илайъс Ригс е роден през 1810 година в едно малко градче на Нова Англия - Ню Провидънс. /40/ То се намира в щата Ню Джърси, който е сред онези първи 13 колонии, за които се смята, че през XIX век представляват най-развитата в икономическо и интелектуално отношение част на Америка.

Израства в изключително културно семейство. Бащата и Майката на

Илайъс стимулират неговата природна интелигентност и на четиригодишна възраст го научават да чете английски език.

Още в пръвната от отделения на местното училище дарбите му са оценени и учителите го настъпват в изявленото от него желание на деветгодишна възраст да се захване с изучаването на старогръцки.

В противназята, бидейки само на 13 години, той се замеся със старовръзки, а малко по-късно - с хайдейски език. Следващите четири години оформящият се полиглот научава още: арабски, сирийски, турски и други източни езици. По време на следващето си в Андовърска-

та теологична семинария талантливият лингвист работи и върху собствени езиковедски творби. Завършвайки висшето си образование, той знае вече 7 от мървите класически езици и 14 от модерните. Сред тях освен споменатите вече са: новоръцки, църковно-славянски и руски, нещо, което до голяма степен предопределя по-късното му изпращане като мисионер на Балканите.

На двадесетгодишна възраст Ригс издава „Граматика на Халдейски език“.^{/41/}

Педантичното изучаване на Библията от един млад човек, който дълбоко вярва в историческата и достоверност, е сред главните причини за този ранен успех в науката. Разказите за построяването на Вавилонската кула, чрез която човечите искали да стигнат до Бога, и в което безвъзвратно объркали езиците си; за приказната Ниневия, великия Навуходоносор; за тъжната съдба на евреите, попаднати в седемдесетгодишно рабство, за което според пророчите: Халдейци, асирийци и „великата вавилонска блудница“ щели да заплатят чрез гълъно раззорение, впечатляват въображението на Илайъс. Той търси още и още литература, която да му разкрие истинската същност на „плачъч Йеремиев“, на зловещите предсказания, че върху тази перла, най-прелестното между всички царства – „гордостта на халдейците“, седем антепи щели да излезе гнева Господен и да го сринат „както Содом и Гомор“.^{/42/}

Ригс, който е почитател на Байрон и скоро ще тръгне по неговите стъпки, отвеждащи го в далечната Гърция, се възхища на трагедията му, посветена на Гьоте, в която поетът описва живота в приказните пати на Сарданапал – последния велик асирийски владетел, сражен от халдейците (VII в. пр. Христос). Начетеният, жаден за култура Илайъс сигурно е виждал и импозантната картина на Дълпакроа, изобразяваща седния час на този източен сатрап, който завършил земния си път със самоубийство след един безсмислен живот, потопен в разгул и охолство.

Но какво значи да напишеш Халдейска граматика в 1830 година?

Преди години не обрнах особено внимание на този факт...

Докато един Божи ден, разръщайки отново и отново записките си за живота на Ригс, прозрях с огромно вълнение, че това означава много:

Първо – ако той наистина е съставил стойностна книга, която е получила признанието на съвременните му, тя е **първата граматика в света**, обобщаваща познанията за този език.

Второ – пред себе си Илайъс е имал само едно полезно научно пособие: малката брошюра на Георг Фридрих Грофтефент, описваша как през 1802 г. незабележимият на пръв поглед учител в Бътинген, по един гениален начин успява да разчете първите десет знака на клинообразното писмо.

НОТО ПИСМО, което ползвали както халдейците, така и поне четири други от най-великите народи, наследили пълката на Цивилизацията – междууречието на Тиър и Ефрат.

Трето – започвайки от тези десет знака, Ригс по **открита от него методология** стига до разгадаването на останалите букви **напълно самостоятелно**, защото едва в средата на века (т. е. двадесет години след неговото открытие) иранецът Хингс и германо-френският учен Ойерт успяват да дешифират около 60 знака на клинообразното писмо.

Четвърто – знаем, че преди откритието на Бота и преди разчитането на надписа на Тиллатпаласар (1857 г.) от Ролингс, Талбът, Хингс и Ойерт, базата за прочуване е била извънредно бедна и Грофтефент е успял да разгада само т. нар. клинообразно писмо от „първа категория“, докато другите две, съдържащи се в триредовите надписи на тази писменост, оставати загадка. Последният не можал да даде отговор и на въпроса: кога са тези три езика, използвани сходна графична (клинообразна) система.

Налага се изводът, че Ригс е идентифицирал кой сред тях е халдейският.

Пето – ако той е бил наясно кой клинопис на кой език отговаря, то тогава може би е дешифрирал и по-сложните (сръчкообразни) писмена от „втора“ и „трета“ категория. А това е повече от гениално, като се има предвид, че значите от последните две категории преддават сръчни, които се изменят според граматичния ред, в който биват поставени. Това открытие, направено от връстника на Ригс – Ролингс (роден също в 1810 г.), навремето разколебало учениите и ги накарало да мислят, че клинообразната писменост никога няма да бъде разгадана докрай.

Шесто – смята се, че първите граматики на асиро-вавилонските езици (включително халдейския) са се появили едва в края на 60-те години на XIX век (десет години след разчитането на надписа на Тиллатпаласар), или 37 години след появата на книгата, написана от Ригс.

И тук пред всеки учен възниква вечният въпрос: защо? Защо това голямо постижение не е получило заслужена разгласа навремето си; защо е останало незабелязано в съвременната историография и езикознание?

Отговорите могат да бъдат много.

Скромният и отдаен на високоблагородната си мисионерска кауза Ригс вероятно не е направил нищо за популяризирането на гениалните си прозрения; това, че споменава за тях едва в 1891 г. (писмено) и устро (1894 г.) в разговор с Хаскел, водят към заключението, че по това време (края на века) едно такова открытие вече не се е разпреждало като нещо изключително.

Но в науката никога не е късно; особено когато става дума за по-добни гениални постижения на човешкия дух. Нека останем с надеждата, че с обединени усилия на историци и езиковеди делото на Ригс ще бъде преоценено. Впрочем настоящото изследване е вече една крачка напред в правилната посока. /43/

* * *

В началото на 30-те години на XIX век Итайъ Ригс вече е доктор по теология и езикознание. Именно тази блестяща подготовка и ревностното му отношение към религията го нареждат сред онези малцински духовници, които Американският съвет на пълномощниците на чуждите мисии (по-нататък само Американският съвет, или АС) решава да изпрати в страните от Източното Средиземноморие. Задачата му е да участва в новите преводи на Светото писание на гръцки, редактирането на по-старите версии, печатането и разпространението на Библията. Наред с това пред мисионерите е поставена целта да реформират, доколкото могат, местната църковна организација, както и да подпомагат просветно-културното развитие на гръцкия народ.

Дейността на Американския съвет, както и на Английското библейско дружество, се възхновява от намерилния силно разпространение на Запад филелничъм и началото и предхожда по време Гръцката революция. Силен фактор, който ръководи особено американската мисия, е, че тя не успява да постине съществени резултати в работата си сред евреите и Мюхамеданите. Ето защо АС (създаден в 1810 г.) концептира своето вниманието върху гръците. /44/

Първият американец, за когото в литературата се подчертава, че има най-съществени заслуги за гръцкото възраждане, е професорът от Теологичната семинария в Амърст - д-р Джонас Кинг, изпратен в тази страна по настояване на Нюйоркския дамски гръцки комитет. Малко по-късно той става служител на споменатия Американски съвет.

Американци и англичани формират известния интелектуален кръг около Лорд Байрон, който, освен с разпространението на Библията на Матерния език, си поставя за цел и да въведе в страната Ланкастърската училищна система. Друго голямо име в тази поредица от филантропи е Лорд Гилфърд, който създава първия гръцки университет на остров Корфу.

Когато през 1832 г. в страната пристига и американецът Итайъ Ригс, отношението на властите към мисионерите е все още толерантно. Каподистрия поддържа оживена приятелска кореспонденция със секретаря на АС - Руфус Андерсън; настоява пред него за отварянето на училища и снабдяването им с книги, карти, художествени произведения; изказва възхищението си от американската образователна сис-

тема.

-В 1833 г. обаче с формирането на Гръцка църква, независима от патриаршията в Цариград, отношението към протестантите започва да се променя. Духовенството настоява за строга цензура върху образоването, и особено върху изданията на мисионерите.

Д-р Кинг е поставен в центъра на атаките срещу прозелитизма. Ригс, който работи с него от януари 1833 г., разказва в своите спомени за внезапната промяна в поведението на гърците към тях, настъпила в 1834 г. и достигната своята кулминация през 1835 г. Около двама-тате се развили мащабен обществен скандал, провокиран от ултраортодоксални кръгове. Кириакос, един от големите апологети на Православния пуризъм, обвинява Ригс и Кинг, че тайно и въпреки наложената забрана проповядват "еретичното" протестантско учение в дома на последния. /45/

Всичко това обаче има своята пложителна страна, че се отнася до българите. Американските мисионери все по-често насочват поглед към земите на север, където живее този доскоро напълно непознат за своята народ.

Проф. Иван Шишманов открива още едно положително следствие от дейността на Ригс и другарите му. Той много уместно отбележва, че превата заслуга на американските и английските мисионери "коаксено и за нас бе, че се погрижиха да се преведе Свещеното писание на говоримия гръцки език". /46/

Но за да сторят това, протестантските лингвисти трябва да изучат тънкостите на народните народни народни езици, които влизат в основата на формираната се литературен език. Напада им се да пътуват много; да си изяснят съотношението между различните националности на Балканите; да проручват коя от тях как се отнася към разпространяването на религиозните книги, издържани в духа на Реформацията. С тази цел именно споменатото вече Английско библейско общество, както и сродната му организация - Американският съвет - обръщат поглед към Солун, Чариланд, Смирна (Измир), където има и други (негъръци) общности. Подобно на Библейското общество, което вече има свои представители в споменатите градове, Американският съвет изпраща през 1819 г. мисионерите Парсонс и Фиск със задачата да изградят в Смирна опорен пункт за проникване към Мала Азия и Балканите.

Този град привлича интереса на проповедниците с обстоятелството, че в него живеят компактни християнски общности от гърци, българи, арменци. Населението му е около 160 хил. души и освен че е важен икономически център, Смирна е и разрасташо се културно средище с около 20 печатници; добре развити училища; с няколко периодични списания. /47/

В Цариград Американският съвет изпраща мисионера Гудел, а на ра-

богатите в Гърция - Кинг и Ригс, внушава да опознават северната част на Европа. Последният пътува много, стреми се да натрупа богати впечатления за историята, фолклора и езика на народа, насеявани във полуострова. Научните му интереси естествено го повеждат към Солун - Хайдука и Св. гора, където вече е бил неговият познат Баркър. /48/ Тук е мястото да отбележим, че във българската историческа книжнина битува скъващането, че мисионерската работа сред българите е започната едва ли не чак през втората половина на XIX век. Татяна Несторова започва своето изследване от 1858 г. Можем да я разберем - това е годината на официалното откриване на първата мисионерска станция в българските земи. Но да се поставя отново и отново този въпрос (и то в 2000 г.), е признак на пълно незадоволство на фактите, да не кажем - неинформираност. Никой от българските автори не говори за контакти между американци и българи преди 1844 г. Елена Хаджиникович пише, че "в българските земи американски мисионери идват след Хати-Хумаона на турското гравителство от 1856 г." и добавя, че знае, че за по-рано проявената от Ригс "загриженост към българския народ," някои учени "приемат 1844 г. за начало на дейността на американското мисионерство сред българите". /49/ Трябва категорично да бъде заявено, че документалната база и десетките проучвания на авторитетни американски историци доказват нещо много по-различно:

Мисионерите влизат в контакт с българите (макар и не с тези, на-сеявачи днесна България) още през 1816-1818 г., когато Пинкертон обикнала техните бесарабски поселения и други части на Османската империя. По-късно Баркър и Лийвз нееднократно пресичат страната и освен че си съставят много точна представа за етническата картина, разпространяват интензивно Светото писание на съвременните местни езици.

Сломненатите двама мисионери посещават нееднократно Търново и Букурещ, за да търсят подходящ човек за превеждането на Новия Запет на български.

През 1823 г. Баркър пътува в Тракия, през Одрин до Сливен, а три години по-късно: от своята главна квартира в Измир до Цариград през Солун, Сяр, Драма, Неврокоп, Дупница, Пазарджик, Пловдив и Адрианопол (Одрин). В резултат той променя изцяло възледите си, че турците преобладават на Балканския полуостров и все по-често настояват до своите начелници за скорошно превеждане на Новия Запет на български.

Установявая вързки с д-р Стефан Карагеорги в Адрианопол, който се наема да разпространява свещените книги сред народа, и по-специално да ги препраща на видни интелектуалици в Пловдив и София.

Последният води кореспонденция по този въпрос и с мисионера Лийвз

на латински език. Баркър посочва в докладите си, че подходящи места за разпространение на Библията са и панаирите, които българите ежегодно провеждат в Селимнос (Сливен), Сяр и Узунджово. Анажира в тази дейност братовчед си Шнел, който от този момент разпродава сред българското население всички книги, които Баркър му изпраща. През 1825 г. последният снабдява с книжнина свои познати българи още в Пазарджик, Пловдив и София, но в писмата си изразява съжаление, че неговата дистрибуторска мрежа все още не е обхванала областта "между Пловдив и Букуреш, където се говори само български". На следващата година Баркър разюмира пътуването си, като съобщава, че в Серско има 100 хил. българи и бърди, а когато посещава Драча, че в Серско, че стоте села около града, "всичките са български" и още: "техните жители не знаят гръцки език". Баркър отива еще по-далече, като потвърждава, че в самата Драма фактически "езикът на "гръците" е български". Пътувайки от Неврокоп (днес Дебър), до Разлог, той не чува "нито думичка гръцки да се говори" от местното население. И така, пропътувал почти цяла Югоизточна Македония, той възниква: "Изумително е колко далече тези българи са разпрострели своите провинции" (така е в текста: "rhoioucse" - бел. Г. Г.) и добавя с огорчение: "Щях да направя много повече, ако, прекосявайки тази обширна страна, като посетих, бях имал у себе си Светото Писание на български."

Интересно е да се отбележи, че още през 1823 г. Баркър споделя едно свое прозрение за това, кое би било най-подходящото средище за работа сред християните от полуострова, и по-специално сред българите; нещо, което американците ще реализират тридесетина години по-късно. "Адрианопол (Одрин) - пише той - е много добре разположен с оглед (в него да се ситуира) склад за Светото писание. Мястото е от пряк интерес за Библейското общество поради непосредствения му контакт с Филипополи, София, Никопол, Търново, Силистра и др... Бързо ще може да се разпрададе един добър запас от библии и евангелия на гръцки, български и на езиците на другите области." /50/ Родните автори трябва да се допитват и до Румяна Радкова, която направи много, за да докаже, че контакктите между мисионерите и българите датират от времето далеч преди 1844 г. Тя също разглежда работата на Пинкертон, като подчертава, че именно той през 1818 г. "открива българите като отделна народност" и предлага на Библейското общество да бъде издаден Новия завет на родния им език. Той излиза в превод на Теодосий Бистрички през 1823 г. (същата година, както видяхме, Баркър раздава книги сред българското население). Радкова документира и появата на втори превод от Сапунов (1828 г.), както и среща между известният ни вече Баркър и Неофит Рилски в Габрово (1835 г.), по време на която последният приема предложението на мисионерите да направи нов (трети поред) превод на Свещеното писание. /51/

През 20-те и 30-те години на XIX век с превода на Новия завет на български се ангажира активно и Мисионерът Лийз, който посещава гръцкия владичка в Търново - Иларион; води прелиска с него; обсъжда качествата на преводите, извършени от Теодосий и Сапунов. /52/

Новият завет в превод на Неофит излиза в 1840 г. - също преди същата като разделителна 1844 г. Разбира се, за нас най-важното доказателство, че контакти между мисионерите и българите датират от преди 1844 г., е документалната база, свързана с Илайъс Ригс. Както бе споменато, по времето, когато той служи в Атина (1832-1838), му се напада, макар и за кратко, да пребивава и сред солунските Пърци. Ето какво отбелязва по този повод негов колега в бюлетина "Мисионерски новини от България": "Между тези, които имат принос в най-ранната работа за българите, на първо място трябва да бъде отбелязан Д-р И. Ригс, който е направил толкова много да даде Библията на този народ. Той се заинтересова от тях, когато беше мисионер в Солун, в който около която имаше, и сега има, много елинизирани българи, които винаги са били припознавани като пърци, защото са били членове на Гръцката църква." /53/

Като "мисионер в Солун" д-р Ригс може да бъде определен само в периода до 1844 г. Първият кратък престой е при всяко положение преди 1838 г., а другите - по-продължителни (1840-1843 г.), са свързани с изучаването на местното българско наречие и написването на неговата граматика.

Тя излиза от печат на 1 май 1844 г., което естествено ни навежда на заключението, че върху нея е работено в предишните години. Един американец трудно би съставил българска граматика за по-малко от четири месеца; да събере доста български поговорки, да ги преведе заедно с текста на "Очче наш" и да приложи всичко това към споменатия труд. Освен че е правил прouчване в околността на Солун, едно новооткрито писмо на Лис Вийър свидетелства, че Ригс през 1843 г. е проптувал българското черноморско крайбрежие и е съставил "топографическо" описание на град Варна. /54/

По-нататък в изложенето читателя ще може да се запознае и с много други факти за дейността на Ригс преди 1844 г. сред българите в Македония, Източна България, Измир (Смирна); за негови връзки с одеската българска общност и пр.

Всичко това ни дава основание да сложим точка на възобновения спор - имало ли е контакти между мисионерите и българите преди 1844 г., който лично на мен вече ми се струва досаден "ad absurdum", и да кажем: да, въръзките датират от един период, който е с по-недвадесет и шест години по-ранен.

А на българските историци, които се заемат за въобще с тази досуга сложна материя, без да се справят с англо-саксонските извори,

трябва да припомним: "Qui scribit, bis legit." /55/

* * *

Малко след приключването на солунската мисия д-р Ригс е принуден да напусне Гърция, в която се надига неудържима шовинистична вълна, превръщаща се в истински "лов на вешци".

Ортодоксалният кръстоносен поход се води от ретроградни среди на висшето духовенство, чийто идеолог е теологът Икономос. Главната атака е срещу обстоятелството, че мисионерът Лийз е превел на новогръцки Стария Завет от Хебро (староеврейски източници) и се е подзвал на апокрифите. Същият този Икономос безпощадно напада релефното просветителско дело на Адамантис Корамис и Теофил Каирис, които, преподавайки на остров Кидония още преди Революцията, успяват да си извоюват солиден авторитет сред напредничавата интелигенция не само в Гърция, но и сред българите. Само ще видим, че когато Ригс работи в тази страна, там учат видни български интелигенти (вероятно той се е познавал с личности като д-р Николай Пингол и д-р Селимински).

Хората около Икономос лепват на Каирис етикета "създател на гръцкия протестантскизъм", от който последният няма да може да се отърве до края на живота си. В 1836 г. той е създадъл училъче за сираки на о. Андрюс, което се превръща в притежателно място за много българи - бъдещи лидери на възрожденското движение в собствената си страна.

Изгонването на Ригс от Гърция съвпада с последните дни на тази пророчута школа. Каирис е обвинен в "еретицизъм", в преподаване на "тесософски" науки. Неговото училище е унищожено (1839 г.) и самият той - изпратен на заточение. Каирис умира в затвора през 1853 г., като Мъченник на една кауза, с идентична кауза, с опитът да запалият сърдата на балканската интелигенция. Нейната същност може да се резюмира с две думи: "Свобода на мисълта."

Под натиска на църквата крал Отон издава указ за прогонване на еретици-мисионери.

През 1838 г. д-р Илайъс Ригс напуска гръцката държава и се преселва в турския град Измир (Смирна), камираш се на Малоазийски бряг. А какви чувства са изпитвали свободомислещите американци, унижени от мегаломаните в Атина, може да се разбере от множеството от зиви, изпратени до Централата на Американския съвет в Бостън. Така например неговият секретар Руфус Андерсън отбележва с присърбие, но и с нотка на сарказъм, че същността на "гръцкото политическо създание - алчно за възвръщането на Константинопол и за възстановяването на Източната империя (Византия - бел. Моя - Г. Г.), и разчитащо

Американският принос...

На обединяването на гръцката църква като крайна цел - оказва чудодействено въздействие върху мисиите и чувствата на цялото общество и най-вече върху неговата висша класа". В резултат на казаното, по време на събрание в Смирна се стига до извода, че мисионерите "са предизвикани от самото Свето Провидение да отворят своята енергия от гръцкия народ". /56/ На свой ред ние ще кажем, че Божията Промисъл наистина прозивиществената развитие на събитията, защото в отговор на самоукъм духовното и социалното прераждане на един съседен народ - българския.

* * *

Без особено съжаление, дори изпълнен с нови надежди за работата си сред познатия нему по-толерантен и любознателен народ, през 1838 г. Ригс пристига в Истанбул (Смирна). По това време градът е сред най-прочъртващите средища по турското крайбрежие, наследил и запазил славата на древната Йония. Местните хора смятат Омир за своя сържданин; проявяват ревност в просветата; полагат усилия за развитието на културните си институции... Тук още в 1723 г. се учредява първите англичански мисионери. Към 1764 г. те отварят и своя печатница. Поради това, че християните постигат значителен обществен и духовен напредък, градът си спечелва името "Гур-Измир".

Когато Ригс идва в Смирна, едно от първите неща, които научава, е, че тук от незапомнени времена има и колония, съставена от българи, които здраво държат един за друг, почитат башината вяра и газят нечакрима общност към родния край.

Сред най-известните български родове са тези на Кисимови, Фотинови, Илиеви, Георгиеви, Радулови и други караабаджии, дошли от български градчета, като Копривщица, Калофер и Самоков. Сред тях с особена почт се ползват Гандели Кисимов и неговият брат Ханай-изданин Георгиевич. Последният пък бил неразделен приятел с Българите стоели добре и в икономическа структура на града. Башамагазин, камиращ се в Кючук - демир хан.

Българите имали свой параклис и метод към него, поддържан от монаси, примиждаци от Хилендарския манастир в Св. гора (по това време български все още). В него се служело на църковно-славянски; чува се често и обикновената новобългарска реч. Методът се поддържал от ревностните патриоти, но имал и свои имоти. Дълти години настоя-

Итайъс Ригс

тел бил отец Наркис Томов от Панагорище. През 1835 г. той довел тук от Атон дякона Сава (Сава Илиев Радулов), който покъсно се проявил в този град като виден книжовник, свързан с протестантската мисия. Издал в библейската печатница доста от свояте трудове.

Замогналите се местни българи подломагали всячески родните си градове. Българските вестници отдавали особена благодарност на строеното от отец Наркис. /57/

Американските мисионери влизат в тесни връзки с християнската българска община и скоро след това привличат най-видните и представители да публикуват първите си книги в тяхната печатница.

Историята на последната е обект на разгорещени спорове в българската наука, защото тя е сред първите, които се снабдяват със славянски букви. Това дава повод на редица автори да я определят като първата българска печатница (предхождала тази на Теодосий Синаитски в Солун). Главен защитник на този възглед е американският учен Лий Винър, а негов най-серииозен опонент - проф. Ив. Шилманов. /58/

Първоначално американският съвет изпраща малка печатница на о. Манта, докарана тук през 1822 г. от отец Данийл Темпъл. Последният, заедно с мисионера Хелькъ, се премества по-късно в Смирна, където оборудват две печатни преси (1834 г.). На следващата година Темпъл предлага една от двете на Баркър, за да може да се отпечата Салгунски превод на Новия Завет. По същото време обаче Баркър получава оферта и от друг американски мисионер, който е докарал в града печатница - пастор Джосая Брюър, тя включочва отпечатването на 5000 копии от книгата на Салгунов срещу 4500 долара. След прелиска с ръководството на Библейското дружество Джеймс Баркър приема второто предложение.

Джосая Брюър и Елнатан Гридли са първите американски мисионери, изпратени от Съвета в Смирна през 1826 г. Семейство Брюър отваря и училище в града. Мисис Брюър преподава в собствения им дом, а съпругът и - в този на заможния Франк Мърънът. През 1832 г. те започват да издават и първото американско списание в Смирна - "Младежки приятел" ("The Friend of Youth"), изиграло доста голема роля за по-нататъшното развитие на местната християнска преса. Манко след него се появява "Източна звезда". Брюър работи с гръцкия печатар А. Дамиян. През 1836 г. той донася от Америка ново оборудване и привлича специалиста печатар Томас Браун. Именно тук - в печатницата на Брюър, Браун и Дамиян, Бенджамин Баркър започва със средствата на Библейското общество да печата Неофитовия превод на Новия Завет.

Първоначално той закупува комплект букини, които обаче са изработени за печатане на влашка кирилица. Малко след това Баркър поправя грешката си и се снабдява с църковно-славянски. Едно новооткрито писмо на Ригс (което публикуваме изцяло като приложение) разкри-

ва, че именно той снабдява мисионерската печатница с необходимите букви: "Господин Бенджамин (не Самуел) Баркър беше агентинът на Британското и Чуждестранното Библейско общество" - обяснява той на проф. Ив. Шишманов. И добавя: "Буквите (славянски) в печатницата на А. Дамянчана бяха доставени от това общество, за да ся напечата Нeofитовия преводъ на Новия Завет." /59/

Това писмо ни изяснява косвено още едно много важно обстоятелство: д-р Ригс описва събитието от позицията си на непосредствен свидетел, което е от съществено значение за разбиране на неговата роля в отпечатването на българската **Библия**.

А от спомените му (крайък вариант от които също препечатваме като приложение) може да си изясним една от главните причини, защо Нeofит Рилски е бил предпочтителен пред Салунов и Серафим: "Българският превод на Новия Завет - пише Ригс - от Г-да Серафима Ескизаарченина и Салунова Тревнечанина, печатан в Букурещ на 1828 г., съдържа четирите Евангелия само." /60/

Значи освен недоволството на мисионерите от лошия превод, не-точностите в езика и недотам изящния стил, се прибавя уточнението, че замисленото издание е било доста осакатено и откъм съдържанието си. Според Ригс липсват важни компоненти, като: Деянията на Апостолите; съборните послания на Яков, Петър, Йоан, Юда; посланията на Апостол Павел (към Коринтийците, Филипийците, Солунчани и пр.); Откровението на Йоан.

Отпечатването на Новия Завет е първото големо начинание на американо-английската миссия в подкрепа на Българското Възраждане. То предхожда превеждането на Свещеното писание на редица други източни езици, както и по-сериизното проникване на протестантската книжнинна сред самите турци. След като проучяват, че не всички християни на полуострова са търци, и особено след "откритието", че българите са най-многообройни, мисионерите естествено се ориентират към задълбочаването на вързките именно с тях (по това време те смятат, че този народ надвишава четири милиона).

А каква по-благоприятна почва за разпространението на Библейското слово биха могли да намерят, особено като се вземе предвид обстоятелството, че точно по това време българите повеждат яростна борба срещу Гърцизма, унтятиващ славянското население в Империята чрез духовници-фанариоти.

Месинянските възгледи, че Библията представлява единственото свидетво за потъналите в трак народа в Леванта, че само тя въплъща истината, но и чисто обективни обстоятелства караят пропагандите да обърнат поглед към българите. Те са "ударили на камък", проповядвайки сред мюсюлманите и евреите, а "с постигането на независимостта на Гърция, - отбелязва проф. Джеймс Кларк - и възхода на шовиниз-

ма, както и на анатемосванието на патриархъ", и в тази страна пред тях "вратите се затварят". Същият автор добавя, че за разтика от бла-годатната среда, която предоставя българският народ, характеризиращ се с пословична веротърпимост, "при гръцката "мегали идея" нямаше място за чуждестранния протестантизъм". /61/

На фона на казаното дотук, не е уудавашо, че след изгонването му от гърците Ригс става един от най-ревностните поддръжници българска национална кауза. Застилва се мисионерската печатница в Смирна да печата славянски книги; включва се най-активно в редактиране то на **Новия Завет**.

Преди протестантите да възложат тази задача на Н. Рилски, те се настъпват на поредица от неудачи: изданието в превод на Теодосий Бис-трички е унищожено, а това на П. Салунов - отхвърлено от българска-та интелигенция. И ето че изборът им се спира върху Най-под注定ения за времето си книжовник - о. Неофит. През 1836 г. договорът с послед-ния е подписан и рилският монах започва работа "с голямо прилежа-ние и грижливост". Скромният български творец поставя само едно УС-ловие - лично да наблюдава отпечатването, защото с един отново лош превод, както казва той, можем да "станем причинители на зло вмес-то на добро". /62/

Само след няколко месеца ревностният труженик изпраща в Смирна половината от превода. Но ето че през септември 1836 г. получава заповед от Търновския митрополит да спре работата.

Негативната реакция сред български интелигенция срещу Патриаршията, която е издала заповед за унищожаване на протестантската книжнинна на български, избухва с неудържима сила. А сред народа все по-дълбоки корени пуска слухът, че именно Иларion Кръстки е виновникът за изгарянето на Търновската библиотека от времето на Второ то българско царство.

Самите мисионери са разкопебани и работата им по отпечатването на Светото писание е спряна за няколко години. Все пак през 1839 г. Неофит получава известие, че книгата му е турена под пепат.

По това време най-активната личност в средите на смирненските мисионери е д-р Илайъс Ригс. Изглежда, че под влияние на обаятелни-те местни българи, но и възхищен от труда на Неофит, той съставя об-стойен план за издаване на литература на български: застъпва се кате-горично - делото по издаването на Новия Завет да бъде довършено на всяка цена. От спомените на Ригс можем да съдим, че именно той е предложил на Баркър преводът да се надзира от високообразования Фотинов. Подобна теза подържа и пастор Робърт Томън, който в едно свое писмо отбелязва щастливия факт на сближаването между двамата по следния начин: "Вързките на д-р Ригс с Фотинов от Смирна - пионерът на съвременната българска литература и пръв преводач

Американският принос...

на Светото писание на говорим език... са били предначертание на Божия Дух и са били ръководени от Неговото провидение." /63/ Въпреки коzните на Патриаршията през 1840 г., успята на о. Неофит и Баркър се увенчават с успех. Новият Завет на български бива отпечатан.

Но реакцията на Фенер е светкавична: митрополитите по цяло Българско са инструктирани (извънредно поверителна заповед) да съберат и унищожат максимално голям брой от разпространените вече издания.

Българите обаче, достигнали вече едно завидно ниво на национално самосузвствие, отказват да се разделят с наличните у тях екземпляри. Така например въпроски заплахи от афоресване никой в Копривщица не предава книгата. Гражданите декларират, че не борбата с ересите води на българското национално пробуждане "Познаваме хубаво - пишат те - злобата и завистта проклатя, която имат на върх нас гречете." /64/ Резултатът от тази политика на фанариотите е, че забраната се нарече прещу бърцизма се засилват; рязко нараства интересът към Светото писание на роден език. А всичко това в крайна сметка приближава риариашията.

И тий като "забраненият плод е най-вкусен", през следващите години Новият Завет в превод на Неофит е преиздаден с помошта на американските и английските филантропи още четири пъти (в 1843 г., 1853 г., 1859 г. - две издания: в Букурещ и Лондон). Правейки равносметка на постигнатото от протестантската мисия за Европейска Турция, Дж. Ф. Кларк много точно характеризира последиците от самоубийствената политика на Патриаршията: "Унищожаването на книги на техния език отърците накара българите с готовност да купуват Новия Завет... главно защото бе на сладкия мачин език." /65/

Осьзнявайки, че се задава "богата жътва" на полето Божие, че българите са свободолюбиви, интелигентни и религиозни, д-р Илайъс Ригс започва да учи упорито техния език и все по-настоятелно лансира идеята, че е време да се обрне по-голямо внимание на този славянски народ. През 1840 г. той предприема събиколка из Европейска Турция и за втори път (след гръцката си мисия) достига до македонските земи. Наблюденията от това пътуване предава в общирни доклади; вписва и в своите бележки, които да му послужат за покъсно съставяне на място. Първото, което му прави силно впечатление, е (ако съм я им изразява), че "българското племе" многократно превъзхожда по числеността си гърците на Балканския полуостров. И той, и Баркър сподел-

Илайъс Ригс

лят своите прекрасни впечатления от българите. Разказват за тяхното ученолюбие, истинската им жажда за повече книжнина на роден език и за евангелско просвещение.

Ригс отбележава, че обиколката му е изнурителна (няколко месеца), на момента рискована, но си заслужава. Той успява да събере извънредно ценни сведения за историята, езика и фолклора на "този жив и предприемчив народ." /66/ Когато се завръща в Измир, Ригс се запавя да обобщи събралия документален материал. Но знанията му по български са все още доста слаби. Напага се да си потърси учител.

Намира го в лицето на големия български интелектуалец - Константин Фотинов.

В спомените си, съставени по случай петдесетгодишнината от пътната на първото българско списание "Любословие", той пише: "Аз ся запознах с К. Фотинов в Смирна в 1842 г., дено хората го знаваха за един ученич любив човек, и го почитаха за кроткодушното и християнската му набожност." /67/ По това време Фотинов, наред с Неофит Рилски, се е утвърдил като един от най-образованите мъже сред българското общество. Роден в Самоков, той се е изучил в гръцко училище (Гловидив и Кидония); проблем е търковския занаят, но разочарован, в 1828 г. се установява в Измир като учител.

Тук той блесва с високата си начетеност. Бенджамин Баркър го описва като "добре изучил се човек" и тънък "познавач на старогръцки език". /68/

Фотинов привлича вниманието на мисионерите, след като издава своята "Тръйка граматика", която мнозина по това време сравняват с учебниците на Варданахос и Вамвас. Всичко това повлиява на Баркър да го привлече като помагач в издателството. Този факт ни съобщава Илайъс Ригс в цитираните вече свои спомени: "Агентиът на Британско и Чуждестранно Библейско общество беше го уловил да надизрава печатанието на първото издание на целия Нов Завет на български, преведен от Отца Неофита Рилски, с помошта и надзор на Илариона Търновски Митрополит, и издаден в Смирна на 1840 г." /69/ Ригс много внимателно наблюдава развитието на българските книжовници. Пред него и Баркър стои задачата да търсят най-добрите сред тях, тий като предстои нови редакции на Новия Завет, но и до-вършването на превода на цялата Европа. Подпомагайки дейността на своите познати интелектуалци, той влиза в тесен контакт с тях, което му дава право да прави оценки. В писмо до секретаря на Американска съвет - Руфус Андерсън, Ригс подчертава качествата на трима от тях: "Единият - преводачът на Новия Завет, публикува граматика на говоримия език." Тук явно става дума за Н. Рилски. "Другият - добавя той

- либерално мислещ монах, който беше назначен да коригира чернови-
те на Новия Завет, току-що отпечатата тук в Смирна една арифметика.

Фактът, съобщен от Ригс, е много важен за българската книжов-
щото изважда на бял свят името на позабравения български книжов-
ник Стойно (Сава) Илиев Радулов, който, по всичко личи, осъществява
своята "Стихийна арифметика" също с помощта на американец, в пе-
чатницата на "А. Дамиянов" (така е на запечатната страница). /70/ Съ-
щото писмо свидетелства и за негово участие в "сверяването" на ко-
ректурите от Новия Завет.

В цитирания документ (от 30 януари 1843 г.) Ригс изтъква качествава-
та на още един автор: "А третият - казва той - току що тури под печат
превод на нашата грънка география, отъслеци от която ние му пре-
доставихме за тази цел. Той вече е издал пробен номер (в оригинал-
ния текст на английски - "спесимен") от месечно списание за полезни
знания на български." Накрая уточнява, че "всичко това (с изключение
на граматиката) /71/ излиза точно от същата преса, на която нашите
трактати бяха отпечатани... Новият Завет бе напечатан на същата пре-
са". /72/

Не се изискват особени умствени възможности, за да разпознаем,
че зад "третия" се крие името на Константин Фотинов. Със своите све-
дения, изпратени в Бостън, Ригс документира обстоятелството, че него-
вата книга "Общо Землеописание" е съставена въз основа на препос-
тавени му от мисионерите "отъслеци" от тяхно предишно издание, от-
печатано при А. Дамиян. Той потвърждава и факта, че Фотинов е издал
пробния екземпляр на първото българско периодично издание - списа-
нието "Любобловие", именно в протестантската печатница.

Цитираното писмо ми се струва много ценено, защото посочва на из-
следователите, че в една и съща година мисионерите отпечатват при
Дамиян цели 6 български книги, повече отколкото всяка друга година.
Но ком са "двата трактата"? Трябва явно да ги потърсим сред тези,
за които Манъо Стоянов пише следното: "Като директор на протестан-
тското книгоиздателство в Смирна (1838-1844 г.) и в Цариград (1853-1901
г.) Ригс е превеждал или най-малко редактиран повечето от анонимно
издадените протестантски книги и брошури; бил е сътрудник на сп. и
в-к "Зорница!" /73/

На именития български библиограф обаче явно не са му стигнали
силите, за да идентифицира в кой издания Ригс има пряко участие.
Това не е изяснено също така нито от Погорелов, нито от Никола Найденов.

Задачата е много труда, защото Джеймс Кларк споменава, че само
в неговата лична библиотека са се намерили 350 български възрожден-
ски издания, от които поне 100 са били издадени от американските и
английските мисионери.

Като изхождаме от тисмата на Ригс, може да кажем със сигурност
следното. Тези две книги би трябвало да са напечатани в Смирна пре-
ди януари 1843 г.

Тогава с абсолютна точност можем да посочим поне една: "Прия-
телски съвети на родителите как требува да отхранват децата си." Кни-
гата е преведена от Захарий Княжески и издадена в Смирна ("тилог-
рафии А. Дамиянова") през 1842 г. Тя има и второ издание.
Налага се от само себе си едно важно заключение: чрез докумен-
ти, оставени от Ригс, българската историческа наука може да стигне
много далеч в разкриване делото на плеада видни книжовници, рабо-
тили в тясно взаимодействие с американските мисионери и съставля-
вали своеобразен "смирненски интелектуален кръжец".

Ето че писмата на Ригс ни помагат да извадим от забравата още
един, досега абсолютно непознат факт и да наредим до имената от
споменатия "кръжец" (Неофит Рилски, Константин Фотинов, Сава Раду-
лов) още и това на Захарий Княжески.

За него се знае твърде малко. Роден е в 1810 г. в интересното със-
своето име село Разказание, Старозагорско. В периода когато е правил
превода на гореупоменатата книга той е слепуван в Одеската духовна
семинария.

Явно Ригс е изпращал на начетени български книжовници в този
град преведени от английски църковни трактати за сверяване и редак-
тиране. И обратното: получавал е от тях книги, преведени на българ-
ски, за отпечатване в мисионерското издателство. /74/
Сега вече тази връзка излежда напълно естествена, защото в из-
данията си Захарий Княжески обича да се подписва като ученик на Нео-
фит Рилски, явно последният е препоръчан на протестантското изда-
телство този талантлив свой последовател.

Под втория "наш трактат" Ригс вероятно разбира някой от нравст-
вено-религиозните трудове, съставени от Сава Радулов.

Преди 1843 г. той е издал две такива книги в мисионерската печат-
ница на Смирна: "Кратка свещена история Вехтаг и новаго завета" и
"Благонравни учения о сообнесении образованаго человека". /75/

Най-вероятно Ригс визира първото от двете споменати издания
("Кратка свещена история"), въпреки че от друга страна, автор на вто-
рата творба е Ф. Соав (т. е. западен автор) и също е напечатана в "ти-
ографии А. Дамиянова, 1843 г." /76/

Несъмнено най-известният български книжовник сред приятелите на
Ригс е Константин Фотинов.

Общуването между двамата големи интелектуалици довежда до съз-
даването на един общ проект - списание "Любословие". Въпросът за
американското влияние върху творчеството на нашия възрожденец е
много слабо проучен. Когато обаче човек се задълбочи в изследване-

Американският принос...

то на темата, с изненада стига до извоя, че почили няма книженов труд, излязъл изпод перото на К. Фотинов, който да не отразява това благородно въздействие на великата презоceanска нация.

В прелиската на Итайс Ригс с ръководството на Американския Съвет в Бостън, се съхранява едно негово писмо до секретаря на Борда от 5 юни 1844 г., кое то доказва, че "Любословие" копира почти буквално издването от американските мисионери "Съкровище за полезни знания", "Працам Ви един образец от българското месечно списание, което се публикува тук. То съдържа много статии (някои от тях религиозни, преведени от нашето гръцко списание). **То е фактически дете на последното.**" /77/

Първата - пробна бройка от "Любословие" се появява през 1842 г. В него Фотинов декларира, че след като осъзнал своя "лъгъ за ползата на народа", решил да започне отпечатването на едно просветителско издание с енциклопедична и нравствено-погуничелна насоченост. Статиите, поместени в този първи брой, доказват тези му намерения. В преамбула българският книжовник в стила на Хиландарски монах се обръща към православните си "благочестиви" сънародници: "До кога ще ставате на той долбокий сонъ безъ учения же и неведения?" /78/

Цателният преглед на списанието (излизашо редовно: 1844-1846 г.) ме кара да мисля, че повечето от материалиите, включени в него, са или лично предоставени от Ригс и Библейското общество, или поне са пропъчани на Фотинов от мисионерите. Освен контентанализа на съдържанието, в подкрепа на горната теза говорят следните факти. Най-известното произведение на Фотинов - неговото "Обче Землеописание", е превод на американския учебник по география на Улдбъри и излиза след пребния брой на "Любословие" в същата печатница на А. Дамианов, поддържана от Американския борд. Кой друг, ако не Ригс, е можел да препоръча на българския възрожденец точно американски образец за неговото издание? Кой друг, ако не Ригс, е бил по-подгответ да подпомогне Фотинов в редактирането и издаването на книгата? И още: в своята биография на Фотинов, Иван Шишманов ни съобщава, че за своята география той бил снабден от Библейското общество с повече от 70 илюстрации (карти, битови сцени, изтели от населени места и характерни образци от фауната). /79/

Несъмнено това, което Фотинов получава от Ригс, използва още в пропаганата книжка на "Любословие". Там той публикува карта на "две земни полукулъба, придвижена със следното обяснение: "На западното полукулъбо може да (се) гледа Северна Америка (North America) и под

Итайс Ригс

ней Южна Америка (South America), в която живеят колко до 50 тысячи (50 000 000)." Вклучването на имена на английски до голяма степен може да се обясни с това, от какъв източник са получени споменатите географски и статистически данни. /81/

Дълно географията е любимата тема на автора, но той се старае да информира за цялостния напредък на науката, и то главно в англо-саксонския свят.

Когато "Любословие" започва да излиза редовно през 1844 г., една от първите работи на Фотинов е да събди на жаждния за знания български читател за масовото навлизане на парната машина в бита на западното общество.

Например в статия "Пародвижни машини" /82/ можем да прочетем, че "в града Скотский /83/, називаем Гласковъ (Глазгоу, Шотландия - бел. Г. Г.) и на околните му страни, намеруват се 310 пародвижни машини; от които 176 работят върхуделниците... и 68 върхуделници, че те са свързани с железнница, обяснявайки ролята на този отбелоязв, че те са свързани с железнница, обяснявайки ролята на този нов начин за придвижване.

Че очеркът за Ливъргул е взет от мисионерите, пропичава и от обстоятелството, че Фотинов обявява за негова най-голяма забележителност протестантските храмове. Той пише: "Най-прекрасните му созидания са: храма на св. Павла и на св. Георгия, на които покривите, прозорците, вратите... от изляно са желеzo." /85/

От Ригс той черпи информация не само за демографията, икономиката и географията /86/, но най-вече по богословски теми, по история на Западната Църква, по нравствено-религиозни и специфични филологически теми. Особено силно впечатление прави статията "Християнство", която и до ден-днесшен може да служи като образец за събитиенциклопедична статия за съществуващите по света религиозни деноминации. Вероятно е преторъчана на Фотинов от ерудирания американец, за това може да се съди по обстоятелството, че е написана (компилирана) от трудовете на църковните историци Шоуль и Бойс. Техните имена са изписани на латинца. Част първа е посветена на "Восточната (Православна) църква", а част втора - на "Западната" (Протестантска и Католическа). /87/

В тази статия, както и в историческия очерк "Седемте вселенски събори" прозира обективистичен поглед (отличаващ се от консервативно-православния) към догматичните разлики, запечетнати в доктрината на двете гореупоменати църкви.

Илия Конев обръща особено внимание на тази статия, "тъй като в нея се изнасят любопитни сведения за католицизма и католиците в

света, включително и в Америка". Той определя като "ценна" и статистическата справка в книжка 14 от февруари 1846 г., където Фотинов разкрива езиковото разнообразие на Американския континент. Вероятно информиран от Ригс за списанието, от което черпи данни, той посочва, че отвъд Океана се говорят: "587 язици и диалекти европейски... 1164 язици и диалекти американски". Коментарът на проф. Конев е, че с всичко това "Норт Америка" на Фотинов "навлиза в познанията и представите на българите все по-резултатно, укрепвайки естествено и неговото възраждащо се чувство за присъствие в света". /88/

Фотинов дава на свомите читатели рационалистични "съвременни виждания за необходимостта от четенето: в статията си "Книги" той пише: "Нека сmisлим... колко поучение и наставление се намирува в книгите", а в "Книгоиздания" информира своите сънародници за книгоиздаването в Париж. Помества бройката на "натуарените" (напечатани) там списания - 6632, на "разни языци: Френски, Английски, Германски, Елински, Латински, и пр." Тук срещаме и едно от първите обяснения в българската книжина за различната между литографията и шампата. Първата, обяснява Фотинов, е "каменописание, което се печата на камен", а "меднотписние се казва онова, кое се печат на бакър" и добавя, че във Франция, освен другата книжнина, са излезли от печат и 1154 различни художествени графики, отпечатани по горепосочените два способа. /89/

Англо-американският характер на източниците му проличава и на други места. Така например в една от статитите му, посветени на природните науки и фауната - "Слонът", той разказва събития, слутили се в Британска Индия през 1805 г. /90/

А в географския си очерк "Водоводове, или Преколове (Канали)" Фотинов описва каналите, свързвачи Черно море с други вододеми според "Землеописание на Валвей" (вероятно западен автор). /91/

От всички изследователи най-задълбочен интерес за въпроса за американските източници, ползвани от българските книжовници в Смирна, прави проф. Джеймс Кларк.

Както вече казахме, през 1843 г. и Радулов, и Фотинов публикуват географии, като тази на последния е по-всебохвата. Кларк сочи, че тезните първообрази са "География" на Питър Парлей, публикувана от американците на о. Малта и два пъти препечатана в Смирна, както и тази на Удбридж (300 стр.), претърпяла също две превидания в Смирна. Той смята, че "Землеописанието" на Фотинов има за прототип книжата на Парлей. Тя съдържа 236 страници и е почти два пъти по-голяма от оригиналата, защото съставителят включва **оригинални** сведения за Балканите, и най-вече за България. Надписите към картите са на английски език. /92/

Ригс сътрудничи на българския възрожденец с големо желание; наб-

людава развитието на неговото творчество и най-вече списанието със заглавиленост, несполучките му го отчаяват. В спомените си той пише: "По април 1844 г. той (Фотинов-бел. м.) захвана да издава Любословие, първият ежемесечен вестник на български. За зла чест, числото на спомошествователите не беше достатъчно, за да ся поддържа вестникът; и Г-н Фотинов го издава само една година." /93/ От гледище на българската културна история появата на "Любословие" е изключително важно събитие, защото е първото периодично списание, но в очите на Ригс все пак най-важното си остава преводът и издаването на Свещеното Писание. В спомените си "Библията на български", публикувани в "Мисионерски вестител", той набляга на съвместната си работа с Фотинов в тази насока. По време на печтането на Новия Завет през 1840 г. нито Ригс, нито Баркър са все още в състояние да преценят качествата на превода. Ето защо те търсят активно човек, който да надзирава този процес. Изборът им се спира на Фотинов. Но докато в първото издание Ригс не взема почти никакво участие поради нездадобилтелна езикова подготовка, по време на следващите препечатвания на книгата той се включва в ролята на Фотинов помощник. /94/

В спомените си той казва: "Второто издание (на Новия Завет - бел. М. - Г. Г.) излезе в 1843 г. под надзирателството на Г-н Фотинов." /95/ Според мен Ригс допуска грешка, нещо, което може да се извини с факта, че спомените му са гисани дosta години след отпечатването на първите български издания на Новия Завет. Автобиографичният, но и изследователски труд "Библията на български" излиза през 1872 г.; непрекъснато цитираните вече "Реминисценции" са също от късен период (1891 г.), а кратките спомени за 50-годишнината на "Любословие" са публикувани в "Зорница" през 1894 г. (когато той е на 84 години). Истината е, че второто издание на Новия Завет излизва чак през 1850 г. /96/

А що се отнася до това, кога Ригс започва да прележда и сравнява библейските преводи на Фотинов, надали е било преди 1844 г. Като основен аргумент ще отбележа, че българската грамматика на Ригс излиза през 1844 г. (което може да се разлежда като доказателство за наличието у него на по-голяма убеденост в езиковите му познания), а след тази година - до 1852 г., той временно се отглежда от българските Свещеното Писание.

За първи път като "надзорник" при издаването на български книги (не като помошник) името на Ригс се споменава в цитирания вече "Каталог на книги", публикувани в Смирна през 1844 г. Но забележете - добавено е, че той изпълнява тези си функции с помощта на един български учител".

Именно в периода 1843-1844 г. Ригс учи най-интензивно българския език. Напоследък излязоха на бял свят документи (част публикувани тук като приложения), които сочат, че в края на 1842 г. той получава инструкции от Американския съвет да отдели повече време за изучаване на българите и техния говор, "за да може да бъде подгответен да издава в бъдеще публикации на този език". В писмо, датирано - януари 1843 г., той съобщава, че е започнал да учи езика и това продължило "шест до осем месеца". А след годишната конференция на Борда (юни 1843 г.) Ригс решава да предпrieеме през есента продължително пътуване из българските земи, за да провери стабилни ли са "познанията му на езика", както и да ревизира няколко протестантски "трактати" с помощта на "местните", но ръководството го съзвава да направи преди всичко посещение във Варна и после в Константинопол.

Новооткрито писмо на американеца Лио Вийнър до И.В. Шишманов разкрива точните цели и резултати на това пътуване. Ригс е трябвало да проручи българското черноморско крайбрежие до Варна и оттам да се спусне към Цариград, за да провери възможностите за изграждане на мисионерски станции. В резултат от тази експедиция в архива му се запазва кореспонденция, за която Вийнър отбелязва: "Между интепресните писма на Ригс има едно топографическо за Варна от 1843 или 1844 г." /97/

На връщане Ригс отсяда в Константинопол и антажира български учител да му предава уроци по езика. Двамата работят по един час всеки ден в продължение на шест седмици. Успяват да редактират четири протестантски "трактата": "Нешо за неграмотните", "Детска книга за душата" (част първа), "Диалог за Прераждането" и "За дения Господен".

В едно писмо на Ригс от Константинопол (16 ноември 1843 г.) става ясно, че неговият учител е бил Константин Огнянович, който по това време отваря и българска печатница в турската столица. А преводач на част от трудовете, които двамата редактират, е Ботъо Петков - бащата на Христо Ботев. Това проплочава от сходството между българските заглавия на издадените от него книги и английските оригинални наименования. Разбира се, доказателство за това е и фактът, че те са напечатани в мисионерската печатница на А. Дамиян в Смирна.

През 1843 г. Ботъо Петков учи в Одеската семинария. Вече знаем, че Ригс получава оттам преведени книги, а други - подготовяни за печат, изпраща за одобрение на Захарий Княжески. Ето защо не трябва да ни учудва факът, че бащата на великия Ботев, човек с голяма култура и модерни разбирания, сътрудници с американските просветители на своя народ. На Одеския кръг книжовници, свързани с мисионерите, принадлежи и Найден Геров.

И така: книгата "Нешо за неграмотните" се появява на български

със заглавието: "Нешо за безграмотните човеки", Смирна, 1843 г. /98/

На следващата година мисионерите и Ботъо Петков издават "Психология или душествие за учение на децата (от Т.Х. Галаудет)". /99/ Шишманов оспорва, че преводът е дело на Ботъо Петков, аргументирайки се, че в него има елементи от западното българско наречие. На свой ред Джеймс Кларк отговаря с контрадвода, че "западните следи в стила лесно може да са проникнали чрез редакторите: Ригс (чийто пръв учител по български е бил най-вероятно Фотинов) и Огнянович". /100/

Школовката на Ригс в духа на западните, македонски наречия, обяснява до голяма степен и факта, че в граматиката, която той съставя по същото време (края на 1843 г. - началото на 1844 г.), тяхното влияние е ярко изразено.

Инструкциите, които получава от Американския съвет да опознава българите, но преди всичко собственото му топло отношение към този народ, развито в резултат на контакти с обаятелни мъже от неговия елит, провокират д-р Ригс да се заеме с неlekата задача. Не на последно място и старата общ към езикознанието, избухла още в ранна младост, по пласкат към написването на българска грамматика. Не трябва да премълчаваме, че целта му е същевременно доста прямата: предвид на задаващото се разширение на мисионерската дейност сред "новооткрытия" народ, той иска да даде в ръцете на проповедниците едно помагало, което да успеси техните контакти, евентуално да стимулира интереса им към бъдещи филологически занимания на по-високо научно ниво.

Нарича труда си скромно: "Бележки върху граматиката на Български език". Тази книга се появява на бал свят на 1 май 1844 г. (датата е обелязана на титулната страница). Христо Огнянов пише: "Очевидно той е създавал, че прави първа колка в една още съвсем нера�отена област" и цитира уводните думи на д-р Ригс: "Тъй като не съществува, доколкото аз знам, никаква граматика на български, нито на английски, нито която и да било европейски език, аз сметнах, че следващите бележки не бива да се изгубят. Особено трябва да се надявам, че те биха могли да бъдат полезни в случаи, че някоя от нашите протестантски църкви се почувствува призована от Божественото Промиление да положи усилия за духовното благо на българския народ."

Години по-късно един друг американски учен - Лио Винър (преподавател в Харвард), ще даде висока оценка на труда, отбележавайки, че "Това е пръв опит, предприет от чужденец, да установи правилата на този славянски език" и въпреки малкия си размер, съдържа "всичко съществено за практическата му цел". Като най-важна особеност на "Бъл-

Гарската граматика" от Ригс, споменатият изследовател открива това, че тя "се основава на македонското наречие, на което авторът бил писал до 1859 година". /102/

От казаното може да се направи прелоболитното заключение, че американският учен попилот до 1859 г. разлежда Македония като полка на новобългарската книжовност, че вижда в тамошното (западно) наречие основно градиво за възникващия литературен език.

По-късно интуицията му на въвеждащ филолог и разбира се, натрупаният огът ще го отведат до точно противоположни становища. Виждали, че все повече български "граматици" се придвижват към нормите на източното наречие, той ще формира тезата, че цялостният превод на Библията трябва да се извърши на език, базиран на това последното (тракийското) наречие.

Но сега - в 1844 г., Ригс припознава в македонците най-чистите българи, един факт от епохално историческо значение. Защото той оставя за всички времена неповторимо доказателство за това, като какви са били разглеждани македонските славяни от най-авторитетните учени на англо-саксонския свят.

Ограниченията, които налага естеството на настоящото проучване, не ми позволяват да разгледам подробно съдържанието на граматиката. Но някои неща не могат да бъдат отминати. Прави впечатление, че въпреки малкия обем Ригс упътва в 11 параграфа да обхване най-важните елементи на езика, да опише азбуката (наброяваща 40 букви) и демонстрирачки академизъм, да предаде образци на живата българска реч от македонските краища, включвайки ги в народен "разговорник". Добавя и молитвата "Отче наш" на новобългарски, с елементи от западните диалекти.

Че Ригс е несъмнено повлиян от македонските говори, проличава от следното: той посочва, че членът за мъжки род е "о", но добавя, че "некои тисатели" предпочтат "отъ" или "атъ" - главно в думи, означаващи неодушевени предмети (примерно: "мъжо", но "патоъ" и "папата-ть"); за женски род той е "та", а за среден - "то". Част от книжовниците използват "а" за собствените имена, особено ако пред последните се употребява предлогът "на". Д-р Ригс пише, че деепричастието на глагола "съмъ" е "будучи", или "будуки" (от което по-късно произлиза "бидейки"). Глаголите разделя на четири спрежения, окончаващи на "амъ", "емъ", "имъ" и "ямъ". Причастието на глагола "думлямъ" предава по следния начин: сегашно - "думающий-щаящее", минало - "думавший-шаяшее".

На стр. 19 дава български думи, които според него са от латински произход (и от други мъртви езици), както и от някои съвременни, като англо-саксонските. Така например от латински: "атнецъ" - "agnis", "левъ" - "кауза" (сънр, лъв), "семе" - "semen", "пастир" - "pastor", "сълъ" - "sal".

Най-интересен е случаят с българската дума от Македония: "солнце" - "soi" (съвр. - слънце, сонце).

За истински принос в етимологията може да се смятат доказателства, които Ригс дава за общия анатлийско-български произход на някои думи: "трънъ" и "thorn", "сабъ" и "sabre", "олтаръ" и "altar", "синъ" и "son"; "фърлямъ" и "to thuri"; "смаявам" и "to grow small".

Молитвата "Отче наш" (която отпечатваме като приложение) на своя ред съдържа ясни примери за македонското влияние (не само като слова, но и като ударения: "небото", "катадневниятъ", "долговете", "избави ни", "твое").

Всичко това говори за старателно проведени "теренни" проучвания (както днес биха ги нарекли етнографите). А това е ключ и към ръчни (както на привидно трудния казус - как е възможно (макар и 20 години по-късно) един американец да преведе народните песни, събрани от братя Миладинови, по начин, будещ благородна завист дори и сред съвременните фолклористи и лингвисти.

Появата на граматиката не може обаче да се обясни само с обстоятелството, че Ригс е имал възможност да пътува и проучва местните народия, нито с това, че е получил добра езикова школовка при константин Огнянович и Фотинов. Вероятно (без самият той да го клами в мемоарите си) започвайки труда си, Ригс е имал поддръжка (дума иначе) на Неофит Рилски. Двамата явно са се познавали: первонамените са въвежено, чрез общата работа около издаването на Новия Завет, а по-късно (както ще стане ясно от настоящото проучване) са влезли в Църквата вървъка - разменяли са идеи, научни мнения и книжнина.

Такава една хипотеза изпължда достоверна и поради факта, че онци на Неофит е родом от Македония и сигурно езикът, използван от него и граматиката му от 1835 г. и в превода на Свещеното писание, е оканчал въздействие върху Ригс. Нека добавим, че и другите му двама учени - Фотинов и Огнянович, ползват западното българско народиши - Завършвайки краткия анализ за приноса на споменатия труъл в културния напредък на българите и изясняването пред света на исчезнал за Македония, трябва да добавим, че нашият народ прибра на пътищата си изцяло. Делото на Ригс, да преиздава неговите трудове, западното наименование на Ригсводел от високоблагородни подбуди и неоспоримо българофилия. В писмо от 3 август 1844 г. той описва своите местни последни начин: написах тази граматика, "за да допринеса поне малко за популярзирането на Евангелието между един народ, които тогу що се е събудил за интелектуален живот, един народ, изтъръкан със сърбо-

жие". /103/

Равносметка от дейността на Ригс и издателския център в Смирна, на който е директор, може да бъде само една - повече от полюжител

на. Тук на бял свят се появяват едни от най-ценните ни възрожденски издания, както и първото българско периодическо списание. По времето преди д-р Ригс да отграви печатната база в турската сточица (1853 г.), в Смирна са подгответи за печат около 30 книги. Повечето са публикувани; черновите на още няколко са пригответи тук, но реализацията им се осъществява по-късно (в Константинопол), други остават завинаги в ръкописен вид.

Много от тези издания бяха абсолютно неизвестни за българската историческа наука; американските извори помагаха да се запълнят пропуските.

Ще се опитам да дам синтезирана картина на тази книжовна дейност (по обясненими причини обобщеното изложение има почти статистически облик). Анализът на издателската дейност на протестантите в Кипър може да бъде обект на цяло дисертационно изследване; а документациката по проблема едва ли би се събрала в един или два (макар и обемисти) тома.

Под вешето ръководство на Ригс и Баркър в смирненската печатница на А. Дамиян излизат седем книги на Фотинов: неговото прочуто „Землеописание“ по американския ортодоксален на Удъбри (1843 г.); проблемът брой на „Любословие“ (1842 г.) и 24 книжки от същинския му тираж (1844-1846 г.); „Граматика“ (1838 г.); „Болгарски разговорник“ за полесното изучаване на гръцки език, към който има и втора част; „Търговски гимсовник“ (1845 г.); „Псалтир“ (1855 г.) и „Дружесловие за поучение на децата. Част втора. Сочинено от Т. Х. Галаудета“ (1852 г.).

Както вече казахме, част първа от тази книга на Галаудет е преведена от Ботю Петков в Одеса и напечатана в Смирна под заглавието: „Психология или душесловие за учение на децата (от Г. Х. Галаудета). Част първа“ (1844 г.).

Башата на Христо Ботев - Ботю Тачев Петков, издава в Смирна общо четири книги, освен споменатата: „Нещо за безграмотните чоловеки“ (1843 г.), „Нещо за неграмотните чоловеки“ (1851 г.), не сръвпада напълно с предишната. Интересно е да се отбележи, че изданието от 1851 г. е 23 страници, а това от 1843 г. - по-обемно (32 стр.). През 1851 г. излизат втори вариант и на „Психологията“.

Стойно Илиев Радулов (прекръстил са на Сава) публикува също четири книги: „Благонравни учения о сообнесении образованого человека“ (1843 г.); „Кратка священа история вехтаго и нового завета“ (1843 г.); „Стихийни уроци землеописания“ (1843 г.) и „Стихийна аритметика“ (1843 г.). Той превежда от английски една книга на С. Смайлс - „Sam си помогни“, но изземлява от споменената труда.

Захарий Княжески (1810-1877 г.) превежда в Одеса две книги, които са отпечатани под ръководството на Ригс в три отделни издания. Сред

тях е един от първите типични за протестантския прозелитизъм трудове, проповядващ въздържание от алкохола: „Коренья на пианство и каква полза принося на сния, що пият много“ (1842 г.). Другата книга е „Привителски совети на родителите как требува да отхранват децата си“ (1842 г.). През 1851 г. излиза второ, допълнено и преработено издание на този труд.

Разбира се, най-важните публикации са „Новият Завет“ на Неофит Рилски (1840 г.), който излиза повторно в същия град през 1850 г. и „Българската граматика“ на самия Ригс (1844 г.).

Както ще разберем от по-нататшните страници на настоящото изследване, Ригс до края на живота си работи с арменски книжовници; печата книгите на американски издателски център в арменски печатници.

Вероятно негово дело е привличането към формиралия се кръжец на Тадей Дивитчян, който издава в американската печатница книга на български език: „Буквар или начално учение за деца“ (1859 г.). Книгата му се е ползвала с голям успех сред нашите възрожденски учители; претърпяла е три издания.

По-късно той издава главно миссионерска литература в собствената си печатница в Цариград, като върши това до Освобождението на България (умира на 13 юни 1878 г.). /104/

Много от книгите, подготовени на български в Смирна, са ни известни само с английските им наименования, т. е. за някои не се знае дали са излезли от печат. Така например Ригс и Баркър издаващи в Одеса до Мелвил, Априлов, Геров, Княжески... редица „трактати“, искайки тяхната преценка: подходящи ли са за печат; разчитат на преводаческите им и редакторски умения. Ето някои от тези заглавия: „Живот на Давид“, „Самопроверка“, „Детска книга за душата“. Някои са получени обратно - редактирани и готови за печат. Така например през 1842 г. Мелвил изтряса от Одеса в Смирна две български книги, преведени от руски на български. Тук, на място, Ригс ги подлага на нова редакция с помощта на местен българин преди да ги напечата. Едната от тях може да се идентифицира лесно. Става дума за „Приятелските съвети“, преведена от Княжески. Но за другата, която познаваме само по английското и заглавие, не е възможно да се посочи български аналог с абсолютна сигурност. Тази книга, изпратена от Мелвил до Ригс, носи название: „The Tree of Intemperance“ („Дървото на неумерността“). Такъв е и случаят с „трактатите“: „The Life of David“ и „Self Examination“. За още две книги, върху които Ригс е работил и се знае, че са били преведени, трудно може да се каже коли са техните български аналоги.

Тук даваме заглавията в превод, без да знаем дали са излезли от печат. Това са: „Dialogue on Regeneration“ (Диалогът върху Прераждането)

и "On the Lord's Day" (За Денят Господен). Не е ясно има ли някаква връзка между тези четири книги и някои от излездите по-късно под редакцията на Ригс книги с религиозна тематика. Така например той е напечатал брошура "Питания за четенето", която може да е преработка на споменената "Self Examination".

Най-важното в случая е, че знайки тези нови факти, можем да си съставим по-пълна картина за книгоиздателската дейност на мисионерите в Смирна и в частност - на д-р Итайс Ригс. /105/

* * *

В края на 1844 г. д-р Ригс е прехвърлен от ръководството на Американски съвет към "Арменски департамент" на мисията. Новата му задача е въз основа на напрупния опит сред българите да осъществи превод на Библията на арменски език. Тя отнема по-голямата част от времето му в периода до 1852 г., но той никога не се откъсва от проблемите на българския народ; следи внимателно развитието на неговата книжовност. /106/

В 1853 г. Ригс е назначен за директор на мисионерския издателски център в Цариград. От този момент до смъртта си той не прекъсва връзката си с печатното дело на българите.

Като начало Ригс възстановява съвместната си работа с Фотинов върху Стария Завет. Ето какво пише в спомените си за своя отколещен сподвижник: "Британското и Чуждестранното Библейско Общество го улови да преведе на български Ветхия Завет, и от този превод: Библии, Псалмите, Притчите и Екклесиаст са напечатаха през живота му след като ги прегледах и сравних с оригиналата. Г-н Фотинов доживе да съврши първата редакция на целия Ветх Завет на български." /107/ Започватки съвместния си труд по цялостния превод на Библията, те издават в отделна книга: "Псалтир или книга псаломска. От первообразнието на простоболгарски език преведена." Смирна - 1855 г. /108/ През 1857 г. отново двамата печатат следващата част от капитатния си труд: "Библии или Священое писание преведено на простоболгарски език от первообразията." /109/ Итайс Ригс съобщава още, че мисионерите са публикували и други две книги от Библията, преведени от Константин Фотинов: "Евангелист" и "Гретчи Соломонови", преди да излезе цялостното издание. Библийското общество на същия година съществува усилена на големия български книжовник и настоява той да награви нов превод и на Новия Завет; възлага му с договор да изготви и голем "Руско-български речник", от който протестантите отдавна се нуждаели. Към 1855 г. Фотинов завърши и този обемист труд, но той не вижда бял свет и дълго събирал прахолика в архивохранилището на Българската екзархия.

Работейки с К. Фотинов и Неофит Рилски, Ригс изучава в детайли тънкостите на българския език; опознава ученолюбие и напредъчавия дух на възрожденската ни интелигенция. Завладян от обич към народа, който му е станал толкова близък, той отправя гимса до Американския съвет в Бостън, в които нееднократно предлага да се открие специална "станиця" за България. В спомените си той отбележава, че не е бил единственият американец, желаещ подобно развитие на нещата: по повод едно от посещенията в Турция на главния секретар на Борда - Руфус Андерсън, Ригс пише: "Тези от нас, които работеха в гръцкото отделение (на мисията), настояваха да се започне работа сред българите." /110/

В друго писмо той описва положителните качества на българския народ, който "току шо пробудил се, ни е засвидетелствуval желание за просвета". "Те (българите) - добавя Ригс, - пречека с охота Новия Завет... Няма все още признания, че между тях се е възбудило някакво предубеждение срещу мисионерските усилия." Българите - добавя про-зорливият американец - не са "обеспокоени от заблудите на политически агитации, подобни на тези, каквито изпитаха събрата им в Бърция". И завършва доклада си с въпроса: "При тия обстоятелства, че се захванем ли за работа, доставяйки религиозни книги и трактати за че-тирите милиона, които говорят този език? Или ще се въздържим?" /111/

Въпросът на Ригс, разбира се, е ригоричен, защото всички негови другари са убедени в необходимостта в България да бъде открыта специална мисионерска станция. През 50-те години Американският съвет проявява непрекъснат интерес към българите и чрез своите представители на Балканите натрупва огромна информация за тях. До края на Кримската война на българите идя все още не може да се осъществи в практиката. Едва в 1856 г. Сайърс Хамлин - един от най-опитните мисионери, работещ за Борда, заминава за Америка, на това време от цариградските си колеги със задачата "да убеди секретарите на Съвета, че е необходимо да се открие мисия сред българите". Малко след това към него се присъединява и д-р Итайс Ригс, който има конкретни идеи, както за разкриването на представителство, така и за изграждане на големо учебно заведение в Константинопол. Той знае и точния начин как ще стане това - чрез обединяването на усилията между Американския съвет и Методистката епископална църква на Съединените щати.

През май 1857 г. Хамлин, при有助ен от един английски пътешественик, се завръща от пътуването си и прави продължителна обиколка из българските земи; която има за цел да докаже на висшествоящите фактори в Америка, че моментът е настъпил и не трябва да бъде изпуснат. Докладът му, изгответ след гълтуването, е възторжен. В него той с ис-

Американският принос...

Илийъс Ригс

ТИНСКО удоволствие разказва, че българите са много повече, отколкото американците са смятали дотогава. Подчертава едно много важно обстоятелство - евангелизацията има големи шансове поради непреклонните противоречия между тях и гръцката църква. Хамлин фактически преповтаря изводите от вече цитирания доклад на Ригс относно стремеж на българите към просвететата.

"Те - пише той - се увличаваха, бързо на юг от Балканна (т. е. в Маджония и Одринско) и проявяваха силен желание за образование. Един български учител дойде в нашата книжарница, за да закупи брошюри и екземпляри от Библията, които да използва като учебници. Той беше изхвърлил гръцкия език от училището, където преподаваше, и беше готов да приветствува всяка новозапълнена на български книга." /112/

Паралелно с него Ригс продължава да агитира зад Океана. Гастор Робърт Томсън, който анализира застулатите му към българския народ, подчертава, че особено важна роля изиграва "неговото посещение в Америка и разбирателството с Методистската епископална църква там, къмко когато се готвеше да се открие нейна мисия в Северна България". /113/

В поредица от срещи с най-отговорни фактори сред протестантския елит, но и с видни американски индустрiali, Ригс и Дж. Шофър разграждането на Борда в Цариград обсъждат и въпроса за изграждането в турската столица на американско учебно заведение, кое-то да прерасне постепенно в елитен колеж. Според спомените на Джордж Ушърн - бъдещ дългото ишен директор на училището, идяве на "преподобния д-р Дуайт". /114/

Кристофор Робърт - нюйоршки търговец и свободомислещ човек, пото-мък на френска хугенотска фамилия, преселена в САЩ. Джордж Ушърн пише: "Гостодин Робърт не остана безразличен към техния проект и през октомври 1857 г. в дома му се проведе среща за обсъждане на предложеното. Присъствуваха: преподобните У. М. Адъмз, А. Д. Смит, Дж. У. Ууд, М. Баджър, Д. Б. Коу, У. Дж. Шофър и Е. Ригс." На това събрание, разбира се, е и самият Робърт с неговите приближенни: Ели, Мур, Ренсам и Шифлин.

Първата сбирка се оказва доста безплодна: "Никакво определено решение не бе взето - обелязва Ушърн - освен, че се предложиха шест лица за настоятелството на бъдещото училище." За предметта на нашето изследване обаче това събрание е от съществено значение, защото хвърля допълнителна светлина върху мисията на д-р Ригс в родната му, информирана ни, че е бил избран сред "нотабилите" на бъдещия Робърт колеж, който ще изиграе една важна роля за напредъка на бъл-

гарското възрожденско общество. Ушърн пояснява, че петима от настоящите се срещат повторно и през март 1858 г., след което Кристофор Робърт се свързва с посочения по-горе д-р Хамлин и му възлага да ръководи бъдещата институция, подпомаган от братята Дуайт и упол-менатото настоятелство. /115/

Освен че поставя основите на Робърт колеж, тази толкова благодат-на мисия дава и до откриването на специална Българска мисия на Американски съвет, чиято първа станция е учредена в Одрин на 16 юли 1858 г. Честта да бъда първите нейни служители се пада на Чарлс Морс и съпругата му. Малко по-късно към тях се присъединяват Теодор Байнтън и неговата жена. /116/

След успешната мисия в Америка и триумфа с откриването на ло-калната станция в Одрин Ригс вече може да се върне към най-важно-то дело в своя живот - довършването на цялостния превод на Библията и издаването й на формирания се литературен новобългарски език. Както се каза вече: той и Неофит Рилски реализват част от грандиозното начинание, превеждайки и напечатвайки Новия Завет. Предстои обаче да се направи същото и относно Стария Завет.

В спомените си Ригс отбележава, че сега главният му помагач е Фотинов, който издава част от преводите си - "след като **аз ги прегледах и сравних с оригиналата**". Старият български книжовник доказва "да свърши първата редакция на целия Ветхъ Завет на български - добре азиатският му приятел - и по Декември 1858 г. той ся премести да живее в Цариград, където и аз тогава живеех, за да можем двама наедно да прегледаме и другите книги на Ветхия Завет преди да ся напечатат. Ние обаче, работихме само три, или четири дни, когато той ся помина. Той умира на 29-ия Ноемврий 1858 г." /117/

В деня, последвал траличната раздяла с Верния сподвижник (30.XI.), д-р Ригс се запознава с един от най-високопоставените личности в българското общество. "Г-н К. Райнсов, **муавин** /118/ в Министерството на Народното Просвещение - отбелязва той в мемоарите си - дойде да мя види и ми каза, че е имал високо почитане за характера и учеността на Г-н Фотинова, и от сърце се интересува в предприятието ни - превеждането на Български на Св. Писание, и че е готов да ми помогне да намеря некое подходящо лице, което да следва да работи с мене. Най-наглокон условияме Г-н Хр. Костович, а по-сетне и Г-н Петка Славейков, и с тяхната помощ делото се донескара." /119/

Дейността в това направление бива забавена главно поради отгелянето на Неофит Рилски от съвместния проект. Его защо д-р Ригс се обръща за помощ към нови помощници. Изглежда, че в края на 50-те години той прави неуспешен опит да присъбци отново отец Неофит. Новонамерено писмо на Лио Вийнър (изследовател на американската мисия в България) дава отговор на един

Въпрос с осемдесетгодишна давност, който бе поставен от Никола Начов, и до днес не бе намерил своя правилен отговор. В известния си труд "Новообългарската книга и печатното дело" последният цитира писмо на Неофит до Цвятко Недов (26 окт. 1859 г.), в което рилският монах му съобщава, че е получил писмо от Христодул Костович Сичан Николов по един "андоамериканец", отбил се при него в манастира, и "който се труди заедно с кир Христодул в изправлението на превод на Стария Завет". На това място Начов задава въпроса: "Др А. Л. Лонън или др Е. Ригс?" /120/

И добавя: "Американецът му подарил 1 екземпляр от Новий Завет Неофитом превод, сега напечатан в Лондон, 4-то издание, но погрешно било написано третий." /121/

Кой е бил споменатият американец, се разбира от преписката между И. Шишманов и Виниър. На 2 юни 1898 г. последният известява българския си колега: "Между интересните писма на Ригс има едно... от 1859 година, описваща срещата на Ригс с Неофит Рилски." /122/

От новооткрития документ научаваме доста (например, че по време на краткото завръщане в САЩ Ригс е минал през Лондон и е взел екземпляр от издадено там четвърто издание на Новия Завет да подари на своя приятел една, но дъла основни извода са от по-голяма важност; тен книжовник - Христодул Христович Сичан Николов, а вторият - че вероятно е съобщил това на стария си съратник о. Неофит, за да го убеждава, че делото е поставено на още по-надеждна основа; че участват повече български интелектуалици.

Една записка в Дневника на Ригс потвърждава, че той и Неофит Рилски са обсъждали сериозно бъдещото, ревизирано издание на Свещеното Писание.

По време на разговор, състоял се през 1859 г., отец Неофит споделя, че ако му се наложи отново да превежда Новият Завет, би внесъл известни поправки в стила, а най-вече, относно "глаголните окончания". Той казва, че би **премахнал редица "Сърбизми"**, допуснати в първия превод, защото били използвани в обикновения език. Проф. Дж. Кларк прави логичния извод, че разговорите с един от най-научените мъже на епохата са помогнали на Ригс за оформянето на неговото мнение относно постигнатия "прогрес" в развитието на литературния език, но съществен принос за това имат по-ранните му "пrouuchaniya" /123/

За голяма обиколка из България говори и самият Ригс. В доклад до Съвета в Бостън, той отбелязва, че двамата с американския мисионер Теодор Балнън са обходили цяла "Македония и онази част от Европска Турция, която е населена предимно с българи". /124/ Със завиден професионализъм той пристъпва към решаването на

фагатната дилема и с невероятна интуиция успява да усети повелята на епохата: големият пинвист Илайъс Ригс се произнася в полза на тракийското наречие, едно решение с непреходно значение за стопанското наследство.

Обиколката на Ригс в Македония има още поне три много важни за отбележване последствия: той успява да добие пресни впечатления от фолклора на местните българи; да слуша техните песни; да вникне в смисъла на народните умотворения. Може би именно тогава той научава за братя Миладинови и усръдието им за опазване на българската старина, нещо, което ще го накара след няколко години да се заеме с превода на събораното от тях. Не по-малко значение има и фактът, че докладите на безпристрастните американци затвърждават все повече сред англо-саксонския свет убеждението, че този край е наследен преимуществено с българи.

Робърт Томсън отбелязва и още един важен резултат. Той пише, че по време на изследователската обиколка на Ригс и Балнън "от Солун до Стара Загора" те "минават през всичките четири града", които покъсно стават "станици на нашата (американска) мисия". А това означава само едно: че именно Ригс и неговият другар са тези, които са посочили на Борда: Солун, Бигюля, Самоков и Стара Загора, като най-подходящи средици и същевременно опорни пунктове за бъдещата инвизия на Протестантизма сред българите в Македония. /125/

Еволюцията, която изживава Ригс, намира отражение във всички онни бележки, колко той предпоставя на Морз с оглед на започнатата от него работа върху нов американски учебник по български език. Христо Огнянов уточнява: "Илайъс Ригс има застъпли и при съставянето на втората грамматика... отпечатана в 1859 г." и добавя, че това не е станало в Одрин, както пише Ив. Шишманов, а в Цариград. /126/ Работата с Морз върху втората грамматика на българите и с Фотинов по довършването на Зетария Завет (1858 г.) са изключително приятно занимание за Ригс. Той трупа солидни знания и става вече по-уверен в собствените си възможности на учен лингвист.

Ала било писано д-р Ригс да се посвети временно и на една също така важна мисия в своя живот - участие на страната на българите в тяхното църковно движение.

За кратко той се превъплътава в ролята на политик. Започва дори да си мисли, че няма да може скоро да се върне към любимата си научна дейност.

Проф. Дж. Кларк пише, че връзките между САЩ и България преди

Освобождението минават през три основни фази: Първата фаза - на Теодор Балнън са обходили цяла "Македония и онази част от Европска Турция, която е населена предимно с българи". /124/ Според веция американски специалист над всички се изви-

съва личността на Илайъс Ригс. Той е „главната фигура“ сред американското общество в Европейска Турция и „**монополизирана**“ мисионерска-та работа сред българите. Това се дължи преди всичко на факта, че последният Участник в издаванието на Новия Завет, в създаването и раз-цвета на българската школа в Измир; публикува своята граматика, под-помага първата на гървото българско периодично издание – „Любосло-вие“, има решаваша дума по дълго отлаганото решение за учредяване на специална мисия в България; инициира откриването на колеж. Кларк добавя между заслугите му, че центърът за работа сред бълга-рите е пренесен от Ригс в Цариград - едно много по-стратегическо място за проникване в Северо-западната част на Балканите. /127/ И така: в края на 50-те години на XIX век д-р Ригс остава без два-мати си най-ближки сътрудници. Напага му се да издирива други само-отвържени българи, готови да се включат в неговия екип. От дневника на Богослов (издателят на първия български вестник), с когото двамата ре-дактират основно граматиката, съставена от Чарлз Морз. Вместното на-какси небрежно в неговите записи, това обстоятелство не само пот-върхдува тезата на Христо Огнянов, че Ригс има сериозни заслуги и в издаванието на втората българска граматика, написана от америка-нец, но свидетелства и за нещо, още по-важно: по това време (среда-та на Деветнадесетото столетие) той е бил смятан за най-авторитетният преводач на български, поне че се отнася до средите на мисионери-те. /128/

Срещата между Ригс и Христодул Костов Сицан Николов - Учител в авторитетното Габровско училище, става в началото на януари 1859 г. Запознава ги Джеймс Баркър - който междувременно е станал предс-тавител в Цариград на Английското и Чуждестранното Библейско дружес-тво (АЧБД).

Ентузиазмът на българския възрожденец (незастъпено подценяван от историческата наука) е безкраен. Той работи с неукротимо желание да даде всичко от себе си. В последния ден на първия месец след за-познанието с Ригс (31 януари 1859 г.) обработката на Глава Първа от „Изхода“ е приключена. Двамата са я превели, прегледали, отстранили грешките и в напълно преработен вид са я приготвили за печат. /129/

Годината започва с големи надежди, но завършва за Ригс с дважд по-голяма горчилка. Нагуска го още един верен сподвижник, Умир Бенджамин Баркър, човекът, който бе посветил 40 години от своя жиз-ни на популаризирането на Библията сред българите и другите наро-ди в Османската империя и Евразия. Въпреки всичко, Ригс и Костович проявяват много търпост и рабо-тейки само двамата, успяват да привършат първия том от Стария За-

вет. „Петокнижието“ излиза през 1860 г. в някаква провиденциална връзка с Българския Великден (официалното отхвърляне на зависи-мостта от гръцката патриаршия).

Запознат в детайли с обществено-политическия живот на българите и техните страдания под духовното ито на Бързия (особено на тези от Македония), в началото на 60-те години д-р Ригс се включва активно в борбата им за църковна независимост. Проф. Веселин Трайков подчертава обстоятелството, че по това време „той се намира в тесни връзки и постоянно досег с ръководителите на българската народна партия в Цариград. През ноември 1860 г. по искане на българите наст-оява пред американския посланик Джеймс Уитлис да употреби вли-янето си пред Портата, за да издействува отстъпки по българския въль-рос“. /130/

Последният обещава да влезе във връзка с английската легация и да се потърси подкрепата на империята за българската ка-узда. В крайна сметка обаче американският дипломат не постигнал нищо, защото самият той смятал, че това е въпрос, който излизва из-вън неговите функции. Тогава Ригс се решава да поеме делото в свои ръце. Събирайки подглътките на всички американски мисионери, той връчува обръщение към сър Хенри Булър с молба англичанският поспла-ник да се застъпи пред турското правителство, показвайки по този начин, че Британская империя наистина спазва декларираното намере-ние да води политика в полза на угнетените народи и „в защита на християните от мюсюлманските преследвания“. /131/

Английският посланик тактично отказва, като изтиква пред Ригс, че той многократно се е намесвал пред Портата в защитата на българския народ, но в случая става дума за **политическа**, а не чисто религиозна акция, и старанието на неговото правителство е да не се намесва пря-ко във вътрешната политика на Османската империя. Самите турци гле-дат по този начин на българското църковно движение, съзнавайки, че то лесно може да се трансформира в откърти бунт за национално осво-бождение.

Над Иларион Макариополски и другите владици, които на Великден (3 април 1860 г.) обявяват отърването на Българската църква от Пат-риаршията, надвиства опасността от афоресване, низвержение и зато-чение.

През съдбонасните дни в началото на 1861 г. Илайъс Ригс играе ключова роля в опитите за помирение. Пастор Роберт Томсън ни съоб-щава един факт, който в спомените на Ригс е мыльво предаден.

Томсън пише, че завършвайки обиколката си от Солун до Стара За-гора, Ригс (вероятно помолен от българските първеници) взема участие в „онези единични, макар и несполучливи, преговори, водени чрез него между българското и гръцкото духовенство“. Към този неизвестен

в литературана факт (за разлика от ролята му като застъпник пред протестантските държави) Томън добавя, че въпреки неуспеха на преговорите между българи и грци, борбата завършила "с крайно тържество за първите". /132/

Наред с тези на Томън, спомените на мисионера Яков Ф. Кларк /133/ допълват картигната за неговото посредничество. В тях четем, че след като гръцкият патриарх "изключва" българските владици Иларион Макариополски и Аксентий Велешки "от службите им", при Ригс се явява лично смятания за лидер на "Народната гартия" д-р Стоян Чомаков.

"Българският народен представител - пише Кларк, - за да постигне освобождение от Търците, отиде при д-р Ригза, за да се научи дали Евангелският съюз в Англия може да им съдействува за да сполучат тая свобода. С жив интерес д-р Ригз обясни работата на Съюза, и каза че, ако тези владици и народът са готови да приемат словото Божие за единствено правило на верата и живота, Съюзът щеше да им помога." Изглежда Яков Кларк е бил свидетел на срещата, защото добавя: "д-р Чомаков втрени очи на д-р Ригз." Съписването му явно се е дължало на факта, че в това предложение опитният политик прозира директно предложение българите да склонят уния с Протестантската Църква. Авторът на меморандума предполага, че когато д-р Чомаков изслушва всичко това, "светлината изчезва от очите му". /134/

Българите, които в отчаянието си били готови да възприемат всяка идея, която би подпомогнала духовната им emanципация, в крайна сметка приемат предложението на Ригс. За някои от тях, които вече били склонили на уния с Католицизма, тази нова възможност не изглежда толкова щокираща.

Започват преговори, като от страна на протестантите участват д-р Илайъс Ригс, председателят на Евангелския съюз - д-р Джулъс Майлънън, и арменският мисионер Сахагян. Изворите не дават съвсем точен отговор коя са българските парламентъри, но от някои косвени сведения може да се каже, че главната фигура сред тях са Чомаков и Петко Славейков, а Иларион Макариополски е бил държан в течение на нещата.

Михаил Арнаудов пише, че на 25 февруари 1861 г. приведени се събират в метода (при църквата) и обсъждат начина за отделяне от Патриаршията. "П. Р. Славейков поддържа съединение с английската (разбирай - Протестантската) църква, други настояват отново за уния." /135/

Д-р Христо Стамболски внася един ноанс към картигната от тези дни, намеквайки в спомените си, че Дядо Славейков започва доста сложна игра, контактувайки и с Евангелския съюз, и с католическите

среди в Цариград. Той пише: "Като се знаеше тежкнинето към протестантството на П. Р. Славейкова, посещенията му при дядо Иосифа (Соколски) оставаха необяснени и загадъчни..."/136/.

На свой ред Джеймс Кларк допълва, че преговорите вървели в много дружелюбна обстановка. Делегацията, предвождана от Ригс не настъпва българите да възприемат Протестантизма в цялата му пълнота, а ги настърчава към реформиране в евангелски дух главно на църковна им организация. Сред хората, които одобряват препоръките на мисионерите, той посочва: д-р Захарий Струмски, Тодор Бурлев и Никола Тъплчилецов. За тях приемането на протестантската опека е път към постигане на църковна независимост и главно средство да се прекратят веднъж завинаги злоупотребите на фанариотите над българския народ. /137/

Преговорите се оказват доста плодотворни. С участието на Ригс бива изгответ "Меморандум", подписан от владиците и цариградските първенци [13.I.1861 г.], и с посредничеството на Евангелския съюз този документ бива разпратен до посланиците на САЩ, Великобритания, Швеция, Холандия, Норвегия и Дания. Той съдържа десет основни точки, които обясняват същността на българското църковно-национално движение, неговия справедлив и съобразен със законите на Империята характер, подбудите, които карат българите да се борят за религиозна свобода и необходимостта от по-скорошно удовлетворяване на това изконно тяхна желание. Меморандумът акцентира върху превтурдението, че реформите не трягат отлагане, защото народът не може да понася нито ден повече гърькото духовно рабство. /138/ Съчувствоно се отзовават само трима от посланиците, но всички тактично отказват категориична подкрепа. Поредният неуспеш обаче не отчайва нито Ригс, нито българските първенци.

По идея на тримата преговарящи Цариградската мисия се обръща за подкрепа директно към ръководството на Евангелския съюз, в резултат на което неговият председател Колин Йърдли огласява меморандума чрез пресата, прави и постыди пред външния Министър на Великобритания - Джон Ръсел, с искаче правителството да се намеси в защита на справедливата българска кауза. За своите действия той инфордмира писмено д-р Илайъс Ригс (5 април 1861 г.). Алар и тази акция завършва с неуспех, все пак, когато Патриаршията обявява на свика на Велик Събор, че българските владици ще бъдат заточени, Ригс и Евангелският съюз успяват да изтрянат от Високата порта обещанието, че това няма да се случи. Действията заедно с Иларийон Макариополски, които е във връзка с мисионера Майлинън. Общите усилия довеждат до застъпничество на британския, пруския и датския посланици пред Султана. /139/ През тези дни на бурен духовен кипеж, сред българския елит се

ражда и идеята за основаване на Реформирана и независима национална църква, която да не бъде наричана Православна, а само Християнска. Проектът бива връчен на Правителството, но Великият везир Али паша отговаря, че самостоителна религиозна организация на бъгарите може да съществува само ако принадлежи към някои от увърдените в Империята деноминации: католическа, протестантска или гръко-православна. /140/

Тогава българските пръвеници отново прибягват до посредничество – то на д-р Ригс и чрез него съобщават на Протестантската община в Цариград, че желаят да се присъединят към нея при определени условия. На свой ред Миладиновите се свързват с министъра (Векила), който ги представлява пред властта - Степан ага; изработват един проект за договор и го връзват на българите. В него се казва: "В съгласие с евангелските църкви ще признаваме Светото Писание на Стария и Новия Завет като единствено задължително правило за вярата и делата си." Цариградските ногаблини на родната им църква разпълнят този договор като лист хартия, която само формално ги обвързва с Протестантизма и оговаряки се да хитруват, преработват проекта в православен дух.

Когато Ригс връща подписания от тях вариант на Степан ага, последният с учудване забелязва, че в него, освен декларация за признаването на евангелските принципи, е добавено: "Ние спазваме Светите писания на Стария и Новия Завет, правилата и обичаите, които са се положили от древни времена в нашата българска църква." Разочарован от опита да бъде подведен, Векильт отхвърля документа в този му вид и прекъсва преговорите. А за българите, които се уверяват, честава нищо друго, освен да изчакат още 9 години до възвръщаването на правдата (постигнато на църковна независимост и учредяване на Екзархия в 1870 г.). /141/

Годината 1861-ва донася и други извънредно силни емоции за др Ригс. Запознал се с почти всички най-видни български интелектуалици, чийто научава, че двама от тях - братята Димитър и Константин Миладинови, са издали с помощта на хърватската католическа църква (и лично - на епископ Шросмайер) чудесен сборник "Български народни песни", събрани главно от Македония. Книгата оставя в неговото съзнание неотразимо впечатление: тя съдържа безценен материал за филологическия изследване. С благодарството на образите, включени в нея: 538 страници с народни песни, исторически предания, пословици, обичаи и други умотворения, сборникът в очите на Ригс се превръща в истина енциклопедия за българите; за техните вярвания, език, минало, морал, бит и култура. Когато с ужас научава, че сътворилите този величен книжовен паметник са отровени от гърците в Цариградската тъменца

ница, българофилството на Итайъ Ригс избухва с нова сила. Той започва да превежда сборника на Миладиновци на английски език. Работи дълго и упорито; Търси речници; консултира се за всяка дума със своите български приятели; прелигава и редактира всяка творба по няколко пъти.

След повече от едногодишен труд изграща 9 песни и множество пословици на Американското дружество за Източни проучвания, намерило се в Принстън - университетски център на неговия роден щат Но Джърси. С писмо от месец юни 1862 г. (Цариград) той моли ръководството на дружеството да публикува тези фолклорни бисери:

"Приложените тук образци - пише д-р Ригс - са подбрани от една колекция от популярни песни, публикувана насокоро - "Български народни песни", събрани от Димитриус и Константин Миладинов (публикувана в Аграм (Загреб) през 1861 г., 542 стр., осмина (формат). В писмото си, което по-късно се появява и като печатен предговор към преводите, той излага подбудите си да се заеме с популаризацията на Миладиновите песни, със значението им; с техните качества.

"Пресъздадъл съм ги в съответствие с размера на оригиналата, но и литературно (по-свободно). Читателят ще бъде впечатлен от приликата между тези композиции и песента на Хиляута, в която, ако Мистър Лонгфелоу ни е дал (ако вярвам) истински образци от стила и композицията на индийските песни, съпадденията са наистина забележителни. Размерът, отсъствието на рима, повторението на думи от края на един ред в началото на следващия, и повторението на цели редове във въпроса и неговия отговор, или пък предскажанията и разказа за тяхното изпитнение, се появяват, струва ми се, и в двете" (творби - добавка Г. Г.).

За пръв път един американски учен не само че представя научно българско фолклорно произведение, но извършва и сравнителен анализ, свързващи го с най-популярния епос в неговата родина.

В споменатото писмо-предговор Ригс съобщава, че сборката с песни от Македония "възлиза на около 600 произведения, големи и малки, всички те - професионално записани от устата на неграмотни обикновени хора и е едно от най-големите издания, печетани до сега на български език".

Визирски песните "Яна кукувица" и "Иван Полов и Самовила", той сочи, че те са съставени в най-често използванния размер, а другите (за Иван Шишман, Крал Марко и пр.) имат различна дължина на стиха "от пет до седем слогби". Различда и тематиката на творбите. "Някои пресъзват религиозни легенди, баснословни сказания за дезини-ята на самовили, или дракони, /142/ или сраженията на светци с чудо-вища, обитаващи блатата или езера - извори. Всичко това представлява една интересна картина на традициите и вярванията, преобладаващи

сред българските народни маси.”

Впечатлен от прочетеното, проф. У. Д. Уитни - секретар на Източното Дружество - успява да убеди издателите на списание “Американски Презвитериански и Теологически Преплед” да губликуват тези уводни думи и самите преводи в две последни годишничини.

През януари 1863 г. са напечетани цитираното писмо и три от предводите (“Цар Иван Шишман”, “Ана (поамериканчено - от Яна) кукувица” и “Иван Голов и Самовина”), а на следващата година (април 1864-та) - още 6 песни - между които - според думите на Славейков, е най-хубавият образец от български епос - песента за “Седем юнака и Крали Марко”. Втората публикация включва и 24 български пословици от Македония, нещо, което също така се прави за първи път в Америка. /143/ Преведените песни показват пред Западния свят, че Македония е българска земя; разкриват богатата история на нейните владетели и народните премеждия още от Средните векове.

Ригс неслучайно избира песента за Марко - централна фигура в българския епос. Той много добре знае Милапото на Прилепското кралство, паднало под турска власт по-късно от Търновската българска държава. За последната (чрез песента за Иван Шишман) също се опитва да разкаже поне малко на своите сънародници.

От писмата на Лийо Винъро научаваме, че Ригс е оставил ценни бележки за географията на България и местните названия. Запознахме се с неговата граматика, в която той за първи път публикува поговорки (1844 г.). Уверихме се, че много добре познава езика.

Това извава да покаже, че Ригс добре се е ориентирал в съдържанието на песента за Крали Марко, чието действие се развива на “Скопското поле широко” и на Северо-запад от него (споменати са Косово, Босна, Сараево).

Следващото, което американският читател научава, е че владетелът на това малко българско феодално владение от XIV в. е бил ревностен християнин - построил “седумдесет манастира”. Започнал да гради и още един: “на широко Скопие”. “Тамо фати манастиръ да праве. Манастир да праве - Свети Димитрия.”

Който го победи - обещава турският сultan - ще получи не само неговото царство, но и съседните земи. С трудната задача се наема само Църен Арапин, на когото обаче “Босна и Сараево” не стигат, та иска още от балканските земи. Тогава сultantъ щедро добавя, че ще го наздари: със земите на владетеля Тодор Сталакин (Геодор); с Радомирската област (завладяна от влашкия воевода). “Ке ти даамъ и град Прилепа, че побелят (над който повелява) Крапевике Марко.”

Със своите задълбочени познания по балканска история Ригс разглежда сред действащите лица в песента действителни исторически герои. Навсянко той подчirка тази песен и поради обстоятелството, че

тя най-пълно отразява краткия живот на Прилепското царство. Марко бил съюзник на сultana и от този факт произлиза заключението, че е воювал срещу враговете на Османската империя.

Главен персонаж в песента е Църният арапин, победен от Марковия съюзник Секула.

Естествено е да предположим, че зад името на врага на нашите “седум юнаци” се крие военачалникът на албанския владетел - Муса Арабанас (звуково и съмислово доста близо до “Араб-наса”). Последният бил известно време и в армиията на турския сultan, но после отново минал на страната на Скендърбег, воювал срещу турците и българските им васали, от които бил плениен и убит. /144/

“Църният арап” изпълнява заканата си: побеждава крали Марко и го пленива заедно с летима негови военачалници (или съюзници), сред които: Новак, Груйо Воинова, Татомир (по-малкият син на Новак), Янкул войвода (от град Шидиня) и Милот Органин (Охридянин). /145/

В крайна сметка след епична битка, разиграла се в полето около Скопие, врагът бил съден от войводата Секула “от Будима града”; Марко и летимата му побратими са освободени. Както неведнъж е изтъквано в нашата книжнина - Секула също е достоверна историческа личност. Негов аналог е Маджарският (унгарски) военачалник Székely (на старобългарски - Секул), загинал на Косово поле. Сред войводите на крали Марко е имало действително и кесар на име Новак (Дебел Но-вак), управител на крепостта Мали град до Пресла. /146/

Въпреки че надживява Търновска България, царството на Марко се

разпада малко след неговата смърт през 1394 г. Българският крал бил убит от сърбския военачалник Иван Докманович (съюзник на влашкия воевода), в битката при Ровине, Румъния. /147/

Ригс вероятно е знаел всички споменати факти и смятайки, че краят на Втората Българска държава е величав епизод от историята, превеждана и песената за Цар Иван Шишман.

Изборът надати е случаен; ако песента за Крали Марко е “най-хубавата от нашия епос” (Славейков), то тази - за Иван Шишман, несъмнено е най-популярната. Всеки българин знае и може веднага да подхвърне вълнуващите строфи, завещани ни от братя Миладинови:

“Отъ кога ся е, Мила моя Майно ле, зора зазорило,
Отъ тогас е, Мила моя Майно ле, войска провървяло,
Конъ до коня, Мила моя Майно ле, юнак до юнак;
...
Войвода имъ, Мила моя Майно ле, самъ цар Иванъ Шишманъ.”
А третата, подбрана от Ригс - “Яна кукувица”?

Тя пък е вероятно най-поетичното народно произведение, отразява-

сред българските народни маси."

Впечатлен от прочетеното, проф. У. Д. Уитни - секретар на Източното Дружество - успява да убеди издателите на списание "Американски Презвитериански и Теологически Преглед" да публикуват тези уводни думи и самите преводи в две последни годишничини.

През януари 1863 г. са напечетани цитираното писмо и три от преводите ("Цар Иван Шишман", "Ана (поамериканчено - от Яна) кукувица" и "Иван (Полов и Самовила")", а на следващата година (април 1864-та) - още 6 песни - между които - според думите на Славейков, е най-хубавият образец от българския епос - песента за "Седем юнака и Крал Марко". Втората публикация включва и 24 български пословици от Македония, нещо, което също така се прави за първи път в Америка. /143/ Преведените песни показват пред Западния свят, че Македония е българска земя, разкриват богатата история на нейните владетели и народните премеждия още от Средните векове.

Рис не случайно избира песента за Марко - централна фигура в българския епос. Той много добре знае Миналото на Прилепското кралство, паднато под турска власт по-късно от Търновската българска държава. За последната (чрез песента за Иван Шишман) също се оптива да разкаже поне малко на своите сънародници.

От писмата на Лийо Винър научаваме, че Рис е оставил ценни бележки за географията на България и местните названия. Запознахме се с неговата грамматика, в която той за първи път публикува поговорки (1844 г.). Уверихме се, че много добре познава езика.

Това идва да покаже, че Рис добре се е ориентирал в съдържанието на песента за Крал Марко, чието действие се развива на "Скопското поле широко" и на Северо-запад от него (сломената са Косово, Босна, Сараево).

Следващото, което американският читател научава, е че владетелят на това малко българско феодално владение от XIV в. е бил ревностен християнин - построил "седумдесет манастира". Започнал да гради и още един: "на широко Скотие". Тамо фати манастиръ да праве. Манастиръ да праве - Свети Димитрия.

Който го победи - обещаща турският сultan - ще получи не само неговото царство, но и съседните земи. С трудната задача се наема само Цървен Арапин, на когото обаче "Босна и Сараево" не стигат, та иска още от балканските земи. Тогава султанът щедро добавя, че ще го наследи: със земите на владетеля Тодор Стапакин (Теодор); с Радомирската област (западната от влашкаия воевода). "Ке ти да амът и град Примена, що повеять (над които повеява) Кралевике Марко."

Със свояте запълбочени познания по балканска история Рис разглежда сред действащите лица в песента действителни исторически герои. Навсякът той поддира тази песен и поради обстоятелството, че

тя най-пълно отразява краткия живот на Прилепското царство. Марко бъл Съюзник на султана и от този факт произлиза заключението, че е воювал срещу враговете на Османската империя.

Главен персонаж в песента е Църният арапин, победен от Марковия съюзник Секула.

Естествено е да предположим, че зад името на врага на нашите "седум юнаци" се крие военачалникът на албанския владетел - Муса Арабанас (звуково и смислово доста близо до "Араб-наса"). Последният бил известно време и в армията на турския султан, но после отново минал на страната на Скендърбег, воювал срещу турците и българските им вा�сaim, от които бил пленен и убит. /144/

"Църният арап" изълнява заканата си, побеждава крал Марко и го пленява заедно с петима негови военачалници (или съюзници), сред които: Новак, Грую Войвода, Татомир (по-малкият син на Новак), Янкул войвода (от град Шидиня) и Милош Органин (Охридянин). /145/

В краяна сметка след епична битка, разиграла се в полето около Скотие, врагът бил създен от войводата Секула "от Будима града";

Марко и петимата му побратими са освободени. Както неведнъж е изтъквано в нашата книжнина - Секула също е достоверна историческа личност. Негов аналог е маджарският (унгарски) военачалник Székely (на старобългарски - Секул), загинал на Косово поле. Сред войводите на крал Марко е имало действително и кесар на име Новак (Дебел Новак), управител на крепостта Мали град до Пресла. /146/

Въпреки че надживава Търновска България, царството на Марко се разпада малко след неговата смърт през 1394 г. Българският крал бил убит от съръбския военачалник Иван Докманович (съюзник на влашкия войвода), в битката при Ровине, Румъния. /147/

Рис вероятно е знал всички споменати факти и съмтани, че крайът на Втората Българска държава е величав епизод от историята, превъзходна и песента за Цар Иван Шишман.

Изборът надали е случаен:

ако песента за Крал Марко е "най-хубавата от нашия епос" (Славейков), то тази - за Иван Шишман, нещименно е най-популярната. Всеки българин знае и може веднага да подхване вълнуващите строфи, завещани ни от братя Миладинови;

"От кога ся е, мила моя майно ле, зора зазорило,
Отъ тогас е, мила моя майно ле, войска прозвъряло,
Конъ до коня, мила моя майно ле, юнак до юнак;
...

Воевода иль, мила моя майно ле, самъ цар Иванъ Шишманъ.
А третата, подбрана от Рис - "Яна кукувица"?

Та пък е вероятно най-поетичното народно произведение, отразява-

тя най-пълно отразява краткия живот на Прилепското царство. Марко бъл Съюзник на султана и от този факт произлиза заключението, че е воювал срещу враговете на Османската империя.

Главен персонаж в песента е Църният арапин, победен от Марковия съюзник Секула.

Естествено е да предположим, че зад името на врага на нашите "седум юнаци" се крие военачалникът на албанския владетел - Муса Арабанас (звуково и смислово доста близо до "Араб-наса"). Последният бил известно време и в армията на турския султан, но после отново минал на страната на Скендърбег, воювал срещу турците и българските им вा�сaim, от които бил пленен и убит. /144/

"Църният арап" изълнява заканата си, побеждава крал Марко и го пленява заедно с петима негови военачалници (или съюзници), сред които: Новак, Грую Войвода, Татомир (по-малкият син на Новак), Янкул войвода (от град Шидиня) и Милош Органин (Охридянин). /145/

В краяна сметка след епична битка, разиграла се в полето около Скотие, врагът бил създен от войводата Секула "от Будима града";

Марко и петимата му побратими са освободени. Както неведнъж е изтъквано в нашата книжнина - Секула също е достоверна историческа личност. Негов аналог е маджарският (унгарски) военачалник Székely (на старобългарски - Секул), загинал на Косово поле. Сред войводите на крал Марко е имало действително и кесар на име Новак (Дебел Новак), управител на крепостта Мали град до Пресла. /146/

Въпреки че надживава Търновска България, царството на Марко се разпада малко след неговата смърт през 1394 г. Българският крал бил убит от съръбския военачалник Иван Докманович (съюзник на влашкия войвода), в битката при Ровине, Румъния. /147/

Рис вероятно е знал всички споменати факти и съмтани, че крайът на Втората Българска държава е величав епизод от историята, превъзходна и песента за Цар Иван Шишман.

Изборът надали е случаен:

ако песента за Крал Марко е "най-хубавата от нашия епос" (Славейков), то тази - за Иван Шишман, нещименно е най-популярната. Всеки българин знае и може веднага да подхване вълнуващите строфи, завещани ни от братя Миладинови;

"От кога ся е, мила моя майно ле, зора зазорило,
Отъ тогас е, мила моя майно ле, войска прозвъряло,
Конъ до коня, мила моя майно ле, юнак до юнак;
...

Воевода иль, мила моя майно ле, самъ цар Иванъ Шишманъ.
А третата, подбрана от Рис - "Яна кукувица"?

Та пък е вероятно най-поетичното народно произведение, отразява-

що безкрайната обич между брат и сестра. Би могло да си представим какво вълнение американецът е погъщал историята за тежко болния, но все още "млад Стоян", който отчаяно моли сестра си Яна да прите и да му донесе животворна водица отдалека "била Дунава". Лежи юнакът на Беласица /148/, откъдето нещо се белее. "Сняг ли е - пита безименният народен гений, - или бели победи?" Оказва се, че това е "бел чадър", направен от сестрата, за да подстопи болния си братец.

Освен поетиката, Ригс доплава в тази песен и апология за едно от най-ценните качества на българина - готовността за самоожертва в името на близния. Яна се отправя към голямата река, но за да запомни обратния път към дома, прорязва ръката си, та с "Църни кърви" да бепечи "Дърво" и "камен". За зла участ, след като наляпа от жадуваната "Варай Боже, мили Боже! Чин' ме (награви ме!) боже, малко пъти. Сино волги и я превръща в птича. "Шо си кука и денеска (до ден днесен)". Гения на този обикнат от него народ д-р Ригс разкрива и чрез превода на 23 пословици, включени като прикурка към Българските народни песни от Македония. Струва ми се, и подборът на умотворенията е подчинен на авторовата ценностна система, чрез която усеща в душевността на българина преди всичко родолюбието, дълбоката вяра в Бога, високата нравственост, мъдростта...

Преведеното от него е половината от публикуваното в сборника на Миладиновци, но за сметка на това е най-доброто; етапонни образци от българската интелектуална съкровищница.

Ето само някои от тях, /149/ коментирани от преводача: "Дори кошката поглежда нагоре, когато пие вода." Д-р Ригс обяснява, че поповицата е аплюзия за това, че всяка земна твар би трябвало да отдавде необходимата почит към Божията милост. "Ни лук ял, ни лук мирисал" Ригс Тълкува по следния начин: "Някой, когато иска да докаже, че няма общо с дадена работа," и добавя: "Ежедневна употреба: казва се за човек, който си слага маската на невинността."

За "Два остро камъка брашно не мелят" той казва: "Асоциирани подле (съдружници), не могат да постигнат нищо, докато не установят съгласие помежду си." Към "Всяка крушка си има опашка" прибавя коментар: "Ако нещо е пошо направено, винаги ще се намери начин да се разбере защо е така," а към "Животът на този свят е като снят", само краткото - "Преходен". /150/

* * *

Ригс работи върху сборника на брата Миладиновци, но паралелно започва да организира по-многооброен колектив от книжовници, които

да му помогат в превода на Библията. Към края на 1862 г. той и Христодул Костович успяват да издават втори том от Стария Завет.

За разлика от предишните преводи на Свешеното Писание, сега Ригс се налага като главната, ръководна фигура. Пастор С. Томов, неутренник и покъсно колега, разкрива една от главните причини Британското и чуждестранно Библейско Дружество да на говари именно него с извънредно отговорната задача. "Изборът бил най-сполучлив - пише Томов. - Тъй като Д-р Ригс владеел прекрасно старите евреи-рейски, халдейски, гръцки и латински, и освен с по-главните европейски езици бил добре запознат и с българския, новогръцкия и арменския." /151/

В едно писмо от Самоков до Американското Библейско Дружество Ригс още по-точно фирмудира голямата разлика между предишния начин на работа и сегашния: "Когато книгата с Псалмите - казва той - а след това и други части от Стария Завет бяха извадени, те баха добре приети, въпреки че са преведени от Хебро (г. е. еврейски - бел. м. - г. г.) оригинал и на много места се различават от славянските версии, срещани по българските черкви." /152/

На 10 октомври 1863 г. редакцията на целия Стар Завет е завършена и два дена по-късно Ригс и Костович се захващат с преразглеждане на извършената от Петко Рачов Славейков редакция на Новия Завет, преведен от Неофит. Въпреки че Петър Матеев е познавал лично Ригс и е бил ученик в Робърг колеж, той допуска сериозна грешка, като пише, че преводът и редакцията на Библията "се започна през 1863 г. от д-р А. Ригс, д-р Лонг, П. Р. Славейков и Хр. Костович Сичанов." /153/

Както видяхме, работата започва още в първите дни на 1859 г., т. е. четири години по-рано.

Матеев обаче правдиво отразява времето, по което в общото дело се приобщават Славейков и Лонг. Може би тук му е мястото да се каже, че българските историци (за разлика от американските) доста свободно боравят с интересуващата ни тематика. В едно от най-новите изследвания - това на Хр. Христов, освен че имената на Христодул Костович и Славейков са само маркирани, то и за двамата е отбелязана грешна дата на включването им в екипа около Ригс: първият, според църковния историк, се приобщи в 1857 г. (не се цитира източник)? Ала както бе доказано: запознанството между Сичан Николов и д-р Ригс става две години по-късно. Относно Славейков, споменатият автор посочва - 1864-та година. /154/

Петко Рачов Славейков започва работа по редактиране на Новия Завет, преведен от отец Неофит, в самото начало на 1863-та година. Дневникът на Ригс ни разкрива един абсолютно неизвестен и важен факт, че сред българските книжовници от онова време, подпомагали ревизирането на Библията, фигурира и Н. Михайловски - брат на Влади

диката Иларион Макаринополски (заточен от гърците през 1861 г.).

Дядо Славейков се обръща за помош към Михайловски и те работят заедно върху Неофитовия труд през цялата 1863-та г. В напълно преработен вид и преписан на чисто, го предават на Ригс през месец октомври същата година. Последният обелязва в дневника си (13 окт. 1863 г.), че го е получил и започнал прележдането на ръкописа два дена след като приключва „предварителната редакция“ на целия Стар Завет (10 окт. 1863 г.). Казанто ни навежда на логичното заключение, че в 1863 г. екипът около Ригс е бил напълно сформиран; че в него са участвали **не** както се пише до сега четирима души, но поне още един - българинът Н. Михайловски; че американецът се е познавал вероятно с най-изявлените наши книжовници, защото е получувал лично техните ръкописи.

Отпечатването на том трети от Стария Завет става през първите месеци на 1864 г. А рано през 1865 г. е завършена работата и по Новия Завет, публикуван една година по-късно (1866 г.). /155/ През 1864 г. виждаме американските мисионери (Ригс и Лонг) и двамата видни български книжовници (Славейков и Костович) да работят упорито, събрани в Цариград. Защо обаче Михайловски не се е присъединил към тях, остава загадка. (Впрочем - същият въпрос може да се зададе и относно Богослов, с когото видяхме, че Ригс се труди върху българска грамматика на английски език.)

От само себе си се налага следното разделение на труда: Дядо Славейков и Костович с по-високите си познания на български език редактират библейските стихове; малко бавно, но заради това пък - изрядно. Д-р Ригс превежда, а д-р Лонг изпражда текста стилистично; ставят се да не бъде "в ущърб на точността и верността на оригиналата". /156/

Атестат за качеството на тяхния труд е, че още в края на май 1863 г. Американското Библейско Дружество и Американското Дружество за Трактати ("American Tract Society") получават доклад от Константинопол, че вече отпечатаните части от Библията се търсят най-много в България, "където поръчките са много по-големи, отколкото във всяка друга част на Турция". Само за 16 месеца Пловдивската станция продава 3624 копия (главно от Новия Завет), а другите отделни издания са части от Библията са около 12 000. В същия рапорт се споменава, че в 1863 г. един "самостоятелно пътуващ" мисионер е продал 895 копия за седем месеца; а в Ески Загора (Стара Загора) са продадени 800 отпечатъка само за месец. Към средата на 1867 г. първите три тома на Стария Завет са вече изчерпани и се налага да се запечатват отпечатането на второ издание.

Ригс, Славейков, Лонг и Костович завършват цялостната редакция на Новия Завет в 1865 г., след което (в отсъствието на Лонг) се връщат

отново към Стария Завет, с цел да го "хармонизират" със стила на всичко преведено и редактирано досега. Целта е да се издаде цялата Библия, макар и в малък "файмлен" формат. Но и в този си обем, издането е трудно за изпълнение, особено предвид на множеството бележки, които Ригс сам си налага да вмъкне за облекчение на читателя. Работата върви много бавно и поради това, че той междувременно работи върху други трудове на български, преводи на английски (погоре бе отбелзано старанието му върху песните на Миладиновци), уредничеството на месечника "Зорница", помага за издаването на Библията и на арменски, арабо-турски и турско-арменски, стараенки се сравнява тези издания с българската версия. Все пак - в края на 1876 г. сто страници от обобщаващото издание на българската Библия са вече напечатани. /157/

Документалната база, с която се запознахме, ни кара да си зададем и един друг въпрос: защо още в края на 1864 г. Ригс говори за "отсъствието на Лонг", защо последният не е участвал пряко в учредяването на "Зорница"; къде е бил до началото на 1867 г. (през цялото време ли е пребивавал в Цариград, или е изпълнявал мисии и на други места)?

А всичко това ни кара да смятаме, че поне няколко години д-р Лонг не е бил активен член на колегията, поддържаща българската Библия. Отговорът най-вероятно се крие в обстоятелството, че след като бива напълно ревизиран Новият Завет, Ригс и Лонг го сравняват с руското издание, след което последният се отбелязва, че "в лицето на Илайъс Ригс Мисията за Европейска Турция намери освен виден и **голям пънгвист**", който "в сътрудничество с изтынати български литератори дейни ръководеще превода и преработката на Стария и Новия Завет". /158/

На фона на продължителното отсъствие на Лонг, застапилите на Ригс изпъкват още по-релефно. Неговият езиковедски принос в осъществяването на този значителен книжовен проект на протестантската мисия терпва ще бъде доизясняван от учените. Татяна Несторова правилно отбелязва, че "в лицето на Илайъс Ригс Мисията за Европейска Турция намери освен виден и **голям пънгвист**", който "в сътрудничество с изтынати български литератори дейни ръководеще превода и преработката на Стария и Новия Завет". /159/

На свой ред Робърт Томсън (дългогодишен редактор на "Зорница") разкрива в детали същността на неговия езиковедски гений. В "Полемен за пастир Илайъс Ригс" той пише: "Трябва да се спомене приноса на д-р Ригс в упражняването на мощно **влияние върху самия български език**. Това влияние е било признавано нееднократно и по един благороден начин от редица компетентни авторитети. На първо време

той трябващо да решава, когато започна да работи върху българската Библия, дали да употреби Македонския, или тракийския диалект - бъдейки и двета по това време почти еднакво разпространени. С изумителна интуиция той се произнесе в полза на тракийския; и не може да има ни най-малко съмнение, че този факт направи много - може би всичко - за да се обрне течението в направлението, което то следва топкова непоколебимо отговара до ден днешен." Томсън добавя нещо много важно, че работейки върху Библията, Ригс е спомогнал да се изработи цялостната езикова норма, използвана във всееще от Американския свят. "После - пише той, - трябващо да се изведе началата, които по настоящем са вече традиция, чрез които трябващо да се води работогата в Българския издателски отдел. Те бяха строго консервативни. Отделът не допусна; отделът отказа да даде възможност дори на най-малкото грониковане на чужди думи, изрази и обрати на речта. Видни, когато бе възможно, той прибавяше към славянски, или руски думи, вместо да адаптира (към българския) някоя европейска. Стараеше се към най-чист български език; придвижаше се към най-кастичес-ки правопис." /160/

След повече от десетгодишни усилия Ригс е щастлив да види пътевете на своята упорита работа. В спомените си той отбележава: "Първото българско издание на цялата Библия излезе през 1871 година." /161/

Ригс представя на колегите си екземпляр от книгата с малба всички "паметна бележка", съставена от него: "Това първо копие от Константинопол в Ески Загра по случай Първата годишна среща на Мисията на Американският съвет на посредниците на чуждите мисии за Европейска Турция." Понартък Илайъс Ригс добавя прочувствени думи към Всеизниният, в които се казва, че "долуподписаните, които присъстват на тази среща, желаят да засвидетелстват своята благодарност към Господ за завършването на това дело". Накрая се изказва надежда, че Божието слово "ще се разпространява свободно и че бъде славоставяно в цялата тази страна" (има се предвид България). /162/

Това съдбоносно събитие е намерило достойно признание в историческия книжнина. И нещо, което се случва много рядко - приносът на Ригс и неговите сподвижници получава единодушна и недвусмислена положителна оценка. Т. Несторова пише, че пълното издание на Библията "заедно с фактическото основаване на Мисията за Европейска Турция... представляващо един отърховите моменти на присъствието на Американския съвет сред българското население." /163/ Подобно на вече цитирания пастор Робърт Томсън, Петко Славейков набляга на ролята, която този епокзалиен труд изиграва в развитието на

българската литература: "Преводът на Библията - пише той, - туря край на езиковата безредица, на боричкането на разни наречия за първено-ство, и установява литературен език." Следнейната появя, на бял свет (1871 г.) - добавя Дядо Славейков - загъхват вече разирите между различните български говори, и източно-българският говор става общ език за всички ратници на мисълта и националното съзнание." А поетът-философ Стоян Михайловски (син на участника в превода Никола Михайловски) отсича: "Българският превод на Библията е най-рамотната книга, че имаме в езика си." /164/ Нещо за подценяване фактът, че и църковно-православните историци отелят заслужена почит към извършеното от протестантските мисионери и българските им съмишленци. Хр. Христов очакства труда, като "най-важната и крупна книжовна творба на Възраждането", което според него слага край на езиковото объркане и "жалонира бъдущото развитие на литературния български език". /165/

* * *

Както вече се спомена, Ригс работи бавно и с прекъсвания върху изданието на Библията, защото понякога му се напада да се отклонява от главната задача, за да изпълни някоя по-актуална повеля на Деня.

В 1864 г. Американският съвет решава да се заеме и с отпечатването на периодика за българите. Колкото и да изпължда парцелоксално обаче, първите стъпки на най-дълго излизалия мисионерски орган "Зорница" са забулени с покривалото на редица нейсни интерпретации на историческите факти.

Дори в най-новите изследвания за американските мисионери, за които се смята, че отразяват по задоволителен начин постиженията на науката в спомнатата област, продължава да се поддържа мнението, че "Зорница" е дело главно и изцяло на д-р Албърт Лонг. Така например Т. Несторова пише, че през 1864 г. той полага "началото на своя ежемесеченник..." Списанието на Лонг продължи да излиза до 1871 г. /166/ Така смята и Хр. Христов: "Началото било положено от д-р Лонг, който през 1864 г. започнал да издава първото евангелско периодично списание." /167/ С тях се солидаризират П. Матеев, М. Стоянов, П. Шопов и др.

Чрез записките в своя дневник и спомените си д-р Илайъс Ригс опровергава това съвращане. В неговия "Журнал" (на случилото се), когато е бил притежание на сина му, а по-късно на негов приятел - мисионер, е посочено предетно ясно, че той започва да издава българския месецник "Зорница" през 1864 г. "В отъсъствието на д-р Лонг". /168/ Набива се на очи обстоятелството, че за разлика от българските историци, американските се ориентират по-добре в материала. Освен Дж.

Кларк, още и Едуард Хаскел (ветеран на мисионерството сред българите в Македония) казва истината. В своите спомени с известно притеснение той пише: "Не зная дали не би било много смело да кажа, че аз съм единствения човек в България, който лично е познавал всичките редактори" на вестника. А малко по-нататък описва срещулите си с Ригс, когото определя като "основател на "Зорница" и владеещ, вероятно, повече езици от всеки друг човек в Близкия Изток." /169/

Правдиво е отразена ролята на Ригс за раждането на "Зорница" в историческите записи на У. Лок, Р. Томсън и разбира се - в тези на Неговия син (също мисионер в Цариград).

Казаното не означава, че приносът на д-р Лонг трябва да бъде съмнлив. Изпължда, че той е бил натоварен официално от Американския съвет с функциите на главен редактор, но поради отсъствието му в турската столица тази роля на първо време изпъльнява Ригс.

Албрт Лонг се включва по-активно в редакторската работа през 1865 г., но на следващата (1866-та) заминава за Америка, където престоява близо две години.

Едно рядко изключване в отразяването на първите години на "Зорница" са проучванията на В. Тодоров - Хиндалов, отличаващи се сред другите български публикации с най-прецизно представяне на фактологията. Той дава балансирана оценка за приноса на двамата големи американци, която извежда още в заглавието на една своя статия: "Зорница" и нейните основатели Ригз и Лонг за нашето възраждане и освобождение, според американски мисийски документи." /170/

Подобна е и позицията на Д. Минев, който задава въпроса: чия е била идеята за издаването на "Зорница". И отговаря: "Било на д-р Лонг или, както се предполага, на д-р Ригс, тя е била лъч на творчеството." /171/

Същият автор сполучливо нарича списанието "микроскопично", защото то започва да излиза в четири листа, малка четвъртина. Но задоволява съществена обществена необходимост, тъй като от 1860 г., когато спират "Български книжици" до 1864 г. в Цариград няма друго българско списание; а от същата година до 1870-та, когато се появява внушилното "Читалище" на Марко Балабанов, "Зорница" е единственият месечник. Изработва се при А. Минасов, който от брой 6-ти на г. I е отбелян като "притежател на вестника и печатницата".

Значението на "Зорница" за възраждането на българите, а по-късно и за развитието на освободената държава, може да бъде обект на многостомни дисертационни проучвания. Так че се задоволим да очертаем само най-главното и разбира се - приноса на Илайъс и Мери Ригс в списването ѝ.

Няма съмнение, че преди всичко малкото списанийце си поставя за цел да популаризира Евангелското слово, депото на Иисус и да пропа-

гандира необходимостта от християнството. Извън чисто конфесионалните си задачи обаче, то се стреми да работи за цялостния духовен и обществено-политически напредък на българската нация.

Още в първия - Коледен брой (иunchи 1864 г.), излязъл под редакцията на д-р Ригс, е поместена статия, очертаваща програмата и високите нравствено-дидактични стандарти, към които ще се стреми списанието. Тя се нарича "Новогодишни поздравления" и има подзаглавие: "Към читателите ни". В нея любознателните българи се запознават със западните (англо-саксонски) традиции, повелаващи на Коледа да се посвещават и поздравяват всички близки. Те са сравнени с коледуването, кое то авторът определя като хубав християнски ритуал.

По-нататък проличава високото ниво на американското теологическо образование. Неуспешно чрез притичата за търговеца, който около Коледа прави равносметка на постигнатото през годината, на читателя се поднасят нравствено-философските вънчения, че Рождество Христово е най-подходящото време за всеки да надърне в един друг "тефтер", този, на своята душа, и да се опита да си отговори на поне част от основните въпроси, свързани с десетте Божки заповеди: дали през изминалата година не съм изпългал никого; дали не съм "зел нещо неправедно" (дали не съм откраднал); дали не съм наклеветил никого; какви "криви думи съм изрекъл върху брата си" (т. е. обудил ли съм никого сред близките си)? /172/

Етичните принципи, прокарани в тази програмна статия, не се нуждаят от особен коментар. Може да се добави само това, че тя и самото заглавие на списанието обещават на почитанлия в Мрака на работното народ зазоряване и по-вече светлина в душата.

През следващите години "Зорница" изпитълнява по най-достоен начин мисията си, запложена от хуманиста, човека с голямо сърце - д-р Илайъс Ригс.

Нейните американски създатели и българските им помагачи попагат къртовите усилия да разбунт духа на българина, притиснат от двойно рабство: турско и франариотско. Борят се със съверицята, заблудите и сляпата вяра в измислени кумири, намерили почва сред народа поради близостта на една азиатска по своята същност империя, облякла за всевателните си аспирации в общо взето приемливи панславистки одежди.

Но "Зорница" не е протестантско въведение. Настината я евангелизира българското общество, но без да използва в религиозната проповед крайни възгledи. Дава четиво, еднакво полезно и приемливо за православни и протестанти. Българските свещеници очакват с нетърпение всеки нов брой и я използват в служението си.

Постепенно националната църковна организация - Екзархията, за-

почва да приема списанието и вестника със същото име съвсем толерантно. Защото "Зорница" се застъпва за ценности, които не могат да бъдат оспорени от никой истински християнин: необходимост от ежедневна и полезна проповед, църковна служба и печат на разбираемия майчин език (в противовес на гръцкия, или "цирково-славянски", във всяц уверено по пътя на русификацията). Тя ратува за религиозно обувяне на неделни училища; за по-активно включване на жените в обществения живот, както и за чаяното повсеместно усъвършенстване като майки и газителки на семейната традиция.

"Зорница" се ползва с поддръжката на най-елгитната част от българската интелигенция. В "Македония" не пропуска случая да похвали концепцията, препечатава множеството материали от него, особено такива, които се отнасят до напредъка на науката и образоването в Америка; дават детайлни познания за малко познатия континент отвъд Океана. За него се абонират дори български свещеници; някои стават спомоществователи. Сред последните е например Поп Димитър Протонотарий от Велико Търново. Едно писмо до него (1867 г.) разкрива много интересни подробности за връзките между Ригс и Петко Рачов Славейков. На въпроса на поп Димитър: на какъв адрес да се изпращат патрите, събрани от спомоществователите, Ригс отговаря: "Според Вашият съвет и ний клоним да внесете парите на господин Славейков за полесно и вам и нам, понеже имаме **сътрудник Г. Славейков** всеки ден е с нас в заведението (става дума за "Американ хан" - бел. Г. Г.). Подателят изказва благодарност на българския свещеник, "дето сте се потрудили да съберете от почтените жители на града Търново това доста голямо число ... спомоществователи" и му обещава "Ний ще се стараем да вместваме в Зорница тия идеи, които да им ся за наставление душевно и телесно." Накрая той отбележава, че гледа на издаденето на списанието като на съвместно дело; изказва признателност към поп Димитър за неговите "постижения за общото просвещение". В това извънредно ценно писмо се споменава името и на още един от българските представители на "Зорница" в бившата столнина: Г. Младенов. /173/

Тук може би е мястото да се отклоним за миг и да отделим най-последната съпруга на Итайъ Ригс - него-издаденето на списанието на списанието на Итайъ Ригс - Мери Ригс. Следваики своя мъж навсякъде, в 1864 г. тя става първата негова сътрудничка в списание "Зорница". Въдъхновена от споменатите по-горе идеали, Мери Ригс започва да печата още от първия брой на списанието поредица от статии под общото название: "Писма за майки и българство за доброто отхранване на децата им." Използваша целия опит на американската образователна система за най-малките и бази-

раша своите публикации явно върху преводи от чуждестранни автори, тя успява да създаде един подглътник, търсен и очакван от всяка българска жена.

Статиите й излизат без прекъсване в списание "Зорница" от година I до III (1864-1867 г.), а покъсно и във вестника със същото име: год. I, бр. 31, 33, 35, 39 (юли-септември 1876 г.).

Основно преработени, творбите на Мери Ригс биват напечетани и в отделна книга, публикувана в Цариград през 1870 г. /174/. Използваша интересната и лесна за взятичесане форма на епистоларна книжнинна (писма между наставниця - госпожа с опит, и неопитна още в брака нейна сестра), авторката живо и талантливо поднася на читателя своите педагогически възгледи, както и поуките от отлеждането на собствените си деца.

Поради големия интерес от страна на българските жени, книгата бързо се изчерпва и още преди Руско-Турската война (1877-1878 г.) претърпява второ издание. /175/

Освен в "Зорница", Мери Ригс се изявява като авторка и в "Право", където е напечетана поредица отнейни публикации на подобна тема: "За образоването на Женския пол". Тя излиза в продължение на близо половин година, между 20 декември 1869 г. и 27 април 1870 г. /176/. Като всяка жена, Госпожа Ригс е по-емоционална и още по-силно от Мъжа си се влюбва в гостоприемния български народ, на който и двамата ще отпадат силите си. Затръвашо е, че тя побългарява името си и започва да се подписва вместо Мери - Мария. /177/

А чо се отнася до семеенния опит: съпругата на Итайъ го дарява с трима сина - Едуард, Джони и Сирил (Кирил), и дъщеря, които успява да роди и отгледа въпреки че двамата кръстоносват неуморно океани и морета: от Америка до Азия; от Гърция през България и Смирна до Арабия.

Всичките наследници на Итайъ и Мери Ригс тръгват по техния път; водени от същата пътеводна звезда - Божествената зорница. Тримата им сина стават протестанти пастори. Запленен от научните качества на родителите си, най-големият им син - свещеник С. Т. Ригс, остава да работи като мисионер в Цариград; събира педантично архива на баща си (дневници, мемоари, писма, проучвания) и след като дълги години изучава историята на Американския съвет, през 1931 г. издава исторически труд: "Стогодишнината от Константинополската станция". /178/

Дъщерята на семейство Ригс се омъжва за мисионер. приема фамилното име Троубордж и заминава със съпруга си в Цариград.

За читателя сигурно е интересно да узнае, че и десет от техните внучи също така се посвещават на религията и стават мисионери. Мери Ригс напуска земния живот през 1887 г. От този ден надживелите я Итайъ се премества при дъщеря си, която междувременно

също остава вдовица, и заживява в дома на зет си Троубридж. /179/

* * *

Евангелското списание на български търъга с много ентузиазъм. Излиза няколко месеца, през което време основни фигури в редакцията са Илайъс и Мери Ригс, но през май 1864 г. внезапно спира. Паузата продължава до април 1865 г. Никой не се е постарал да изясни причините за този срив, но може да се предположи, че голятото натоварване, свързано с превода на Библията, а и отъствието на Лонг (вероятно и финансови проблеми), не позволяват на д-р Ригс да разглежда списите си.

Още повече че той е получил още една извънредно важна задача – да преведе на български и да ногира най-важните църковни песнопения (химни). Както може и да се очаква, извънредно работливият Илайъс се спрява и с тази задача. През 1866 г. е публикувана книгата: "Правила за пение и свещенни песни с напевите им". /180/

Само година след това д-р Ригс успява да завърши и издаде: "Кратко тълкование на Евангелието от Матея с питания и отговори" – един още по-обемен труд, възлизаш на 575 страници. /181/

През следващите няколко години списание "Зорница" се развива, общо взето, добре, но в началото на 70-те отново спира, и то за цели две години.

По това време виждаме някой си И. К. Грин да се споменава като главен редактор на изданието, но явно, че този човек не си е гледал добре работата. /182/

Обяснимо е Американският съвет да се обърне отново за съдействие към каленния войн на Христос – Илайъс Ригс, който блестящо се е справял досега с функциите си на директор на книгоиздателство в Измир (1838-1844 г.) и в Цариград (след 1853 г.), а и завършива успешно публикуването на Свещеното Писание. Четейки неговата равносметка за стореното: "Библията в България", публикувана в "Мисионерски весител" (1872 г.), човек се убеждава, че това е най-подготовеният книжник, на когото Бордът може да разчита. /183/

Ето защо, когато се свиква Второто годишно събрание на Мисията за Европейска Турция (1872 г.), делегатите единодушно гласуват да бъде помолен д-р Ригс да изтрави "Зорница" на крака, приемайки поста – главен редактор. В протоколите на събора е включена изричната уговорка, че това трябва да стане само след съгласие на самия Илайъс и когато "другите задължения му позволят". /184/

Благоприятните обстоятелства, изпължда, са настъпили в 1874 г., защо едва тогава списанието започва отново да излиза. За разлика от колебаниета, свързани с неговата поява на бял свят, относно подновя-

ването му, българските истории демонстрират много по-добра информированост. В своя "Пregled на Българский печат (1844-1894 г.)" С. Бобчев още в края на XIX в. съобщава, че "през 1874 и 75 г. отговорен редактор е бил Грин, а истиински - д-р Ригс". /185/

Заставайки отново на корумпирала на "Зорница", последният прави редица нововъведения. Преди всичко бива увеличен форматът на списанието (от четвъртина на половина). Освен това той започва да поддържа най-важните статии и да ги издава в отделни томчета, носещи наименованието: "Изводи от Месечна Зорница". Известни са няколко такива сборника, дело на Ригс, обхващащи периода: 1874-1881 г., втори – само за 1877 г., и трети – за 1878 г. /186/

Разбира се, когато започва да излиза и седмичен вестник с името "Зорница", д-р Ригс отново е сред сътрудниците му, но поради пословичната си скромност той отстъпва титлата главен редактор на Теодор Байнтън. Първият брой се появява през декември 1875 г. и от този момент между двете издания се внася елемент на известно разграничение: Месечното списание се специализира повече за работа сред децата и юношите, докато седмичникът се оформя като орган за възрастни.

Както видяхме, д-р Ригс последователно отказва да се кичи с административни звания; пропуска да сложи името си като автор или предводач на десетки книги. Напълно в духа на тази житейска философия той много рядко поддържа свояте статии в "Зорница". Ето защо днес е много трудно да се разграничи сторено от него от това, което са написали другите дейци на мисията. Все пак тук-там се срещат и подгледани материали (най-често с инициали). За сметка на това творбите, които със сигурност знаем, че са негови, издават класата на един не-оспорим книжовен гигант.

Някои от статиите на Ригс, поместени в "Зорница", се издигат до нино-философски произведения. Така например през 1877 г. то на истински философски материали, посветени на пророка Моисей, той публикува поредица от материали, посветени на пророка Моисей. На неговия живот, започнал с трудния избор (богат в египетски двор, или беден сред страдащия еврейски народ); на издадените от него за-кони, представлявщи същността на Стария Завет, и историческата връзка между последния и Евангелието.

Човек и до ден днес може да чете с удоволствие тези религиозно-философски очерци, създадени преди повече от 120 години, и винаги да открие нещо ново за себе си. Ригс започва статията си "Моисеевият избор" с думите: "Всякото трябва да изучи жизнописанието на Моисей". И веднага се аргументира защо: "Никой не може да ся запознае с Моисея, чрез списанието му, без да ся подбуди да води добродетелен живот... да ся настърчи да противостои на всякакъв вид изкушение." По-нататък разказът тече леко, като в никаква приказка... (а как-

то казахме, месечната "Зорница" е главно за деца и младежи). Авторът въвежда нравствените поуки, съдържащи се в притчата за младите години на пророка, протекли в двореца на фараона (чиято дъщеря го смята за свой син), и причините, довели до решението да го напусне. Питайки в какво се състоиеше "този избор"? Ригс умело поставя пред читателя възпълните за всеки човек екзистенциални въпроси. Моисей е траявало да избира между това, да се нарича "сродник на фараонова дъщеря", или на "презрените евреи", дали да се счита за честен, кратко, или "бездечен човек"; дали да се наслаждава на удоволствия, но за скърбищата, или да търси скърб с народът Египет, дали да се радва на общаваща трагизма на дилемата, стояща пред Моисей (и цялото човечество) по следния блестящ начин: "От една страна, имаше веществено богатство, пълни наслаждения и свещенки почести; а от друга - бедност, страдания и безчестие (с непопулярно, непокрито със слава име)."

Моисей предпочита второто с помощта на Божието провидение и в името на своя народ.

Ригс съвсема младите читатели да направят същото: трайба "да предпочетем службата Божия повече от всичките грешни удоволствия на светът, защото тогава ще имаме духовен мир в настоящият свет и вечен живот в бъдещия".

В следващите три статии той доказва историческите връзки между Законите на Моисей и Евангелието; аргументирана факта, че Християнството е избухло върху благодатната почва на завещаното от старозаруши Законът, но да го изпълни. Вървам - сред читателите на "Зорница" от само себе си се е напало убеждението, че човекът, който по такъв проникновен начин тълкува Свещеното писание (а именно - религиозният философ Илайъс Ригс), може също да бъде приравняван към древните мъдреци. /187/ За пробуждащото се българско общество от XIX в. "Зорница" е истишка енциклопедия, даваща му на разбирам, модерен език, познания по основите на вярата, църковна история, нравствена философия. Но тя внася в духовния мир на тогавашния човек и идята на свобода; на социалния прогрес. Още пред първата година след своето рождение вестникът публикува статия, която внушава, че ревностното спазнане на десетте Божи заповеди е начин да се постигне освобождение на личността, и то още тук - на грешната земя. /188/ Без да казва открито, че някои нейни трактовки на Светото Писание влизат в известно противоречие с Православието, "Зорница" пансира реформаторското съвращане, че ревностният християнин може, освен на социална свобода, да се радва на известно веществено благо-

полуие; разбира се - без да трупа богатство, без да се обръща с не-
нукен лукс. /189/
Едно от най-силните оръжия на списанието е, че то използва по-
тиженята на съвременната наука, за да доказва историческата досто-
верност на Иисус и правдивостта на стореното от Него. Ето няколко
названия на статии, които говорят сами по себе си: "Естествените на-
уки опровергават ли Библията?", /190/ "Историята опровергава ли
евангелията?", /190a/ "Естеството потвърждава божественото начало
на Библията", /191/

на "Зорница" не пропуска да информира за всяко ново открытие на
билийски извори, съдържащи действителна историческа информация.
Така например в бр. 20 от 1876 г. е публикуван биографичният очерк
"Тишендорф", съобщаващ за намерените и разчетени от него библейс-
ки ръкописи. /192/

За да подсмири нравствените си внушения, списанието редовно пуб-
ликува кратки поучителни текстове във формата на разкази и случаи
от живота на исторически личности, мисли на велики хора за това: че
е то превечен живот. Наред с Йоан Златоуст, Константин Велики, Марк
Аврелий и Русо, читателят ще срещне афоризми от най-големите мъже
на Америка. В унисон със своята неотклонна борба за трезвеност вес-
тникът публикува често изказвания, като това на Бенджамин Франклин,
които сочи, че в бита на хората "злищите на пиянството" могат да бъ-
дат забелязани веднага: "къщи без прозорци, градини без плетове,
нивия необработени, плевници без покриви, деца без дрехи и без доб-
ра отхрана". /193/

Ала "Зорница" не трябва да се отъждествява само с понятия като:
ризигия, просвета и наука. В тревожните дни след Априлското въста-
ние вестникът доста рязко сменя обликата си: Носителят на Блага вест,
нравоучителят, образователят, се превръща в действен обществено-по-
литически защинник на унитетния български народ.

Много автори отбелязват ролята на протестантите и техният орган
в разбудянето на световната съвест; в предизвикването на чуждест-
внически анкета за турските зверства, съпътстващи потушаването на
бунта. Сред тях са американските професори Филип Шашко. /194/ и
Джеймс Кларк. /195/

Друг един американец - Майкъл Петрович, заедно с проф. Веселин Трайков и Петър Шопов разкриват ключовата роля на Скайтър. /196/

В статията си "Зорница" и нейните основатели Ригс и Лонг В. Хин-
далов отпеля специален параграф на "Баташките кланета" и съобщава,

че редакторите на вестника са първите, които "получават от Пловдив

потребващи новини. Първото писмо е от Татар-Газарджишки свеще-
ник поп Тилев". Гешов от Пловдив изграша на А. Цацков "поверително
писмо". Такива депеши стигат и до Ст. Ганаретон. На тийнейджърски

Никът на „Зорница“ Ушбърн, заедно с Лонг и Ригс „шетат навсякъде и използват всички свои близки и познати“, както и „приятелството с кореспондента на „Дейли Нюз“ - Е. Пиърс. Акцията има за цел да се освети англо-саксонското обществено мнение за ужасните кланета в България“. Великият Гладстон предизвиква анкета за извършенияте зверства, в която като преводач на Скайлър и Макгахан участва редакторът в „Зорница“ Петър Димитров. Американските мисионери са в Непревъзнаята Връзка със своя генерален консул в Цариград, който заедно с княз Черепелев съставя доклада, оказал огромно влияние върху правителствата на САЩ и Англия, които се застъпват за кардинално решаване на Българския въпрос. /197/

Що се отнася до личното участие на Ригс в историческите събития, развили се през съдбовните две години след Априлското въстание (1876-1878 г.), може да се каже, че до ден-днешен то остава един от най-слабо изяснените детайли на биографията му. Отъслечните сведения за него, появяващи се тук-там из книжнината, са оставали в сянката на стореното от други мисионери и протестантски дейци, като: Лонг, Ушбърн, Кларк...

Преди да се впуснем в подробно описание на този период от живота му, нека кажем няколко по-общи, уводни думи.

На първо място, заслужава да се подчертава, че в прегледаните от нас стопански, разменини между д-р Ригс и неговия близък сподвижник д-р Кларк; от тези, писани до Лок и до Америка, от дневниците и спомените му, проличава едно топло чувство на състрадание към българския народ, желание последният бързо да се отърве от кошмаря на потушеното с варварска жестокост въстание, и най-вече: постоянно и непреклонно желание да се помогне на страдащите.

В основата на неговото вероуто относно това, кое би помогнало най-слушващото се на Балканите. В писмо до Кларк Ригс казва: „Преди всичко, аз мисля, а вероятно и Мисията е на моето мнение, че ние не можем да направим понастоящем за България нещо по-важно и стойностно от това, което можем да сторим чрез пресата.“ Особено - добавя той - в момент, когато „местните (т. е. българските - бел. м., Г.) Вестници са супендирани (спрени).“ /198/

По моя лична преценка в „Зорница“ най-смело и точно отразява хода на българското въстание, жестокото му потушаване и с нескрита симпатия ден по ден проследява българофилската акция на плейдата филантропи от англо-саксонския свят. До горния степен това се дължи на подкрепата на великата американска нация, която мисионерите чувстват зад гърба си. Както се знае, в тревожните дни след бунта и началото на войната между Русия и Турция в Босфора перманентно се сменят на вахта военни кораби, изпратени да пазят поданиците на

САЩ. Дважд по-важна изглежда ролята на Ригс в списването на вестника, след като новооткрити негови писма доказаха, че в определени периоди през 1876 г., втората половина на 1877 г. и през януари 1878 г. Ригс изпълнява ролята на главен редактор в „Зорница“. Това се налага поради отсъствието на Байнтън и поради напускането на Петър Димитров, който става преводач на Скайлър.

Неколкократно Ригс отбележава в депешите си до Кларк: „Очаквам Мистър Байнтън до седмица“, а друг път: „Мистър Байнтън се върна и внимателно обсыди ме материјата“ (за ограничаване тиража на „Зорница“). /199/

Почти винаги в отсъствието на главния редактор Ригс поема тези функции, защото е председател на „Издателският отдел“ (The Publishing Department) към Европейско-турската мисия на Американския съвет.

Освен с губликации в пресата, той се старае да бъде полезен на българите и чрез лична кореспонденция с ръководни фактори в средите на американската държава; до свои близки отвъд Океана (синовете и зет му - Троубридж); до събрата от различните станции: Манастир (Битоля), Самоков, Пловдив, Ески Загра (Стара Загора); до колеги от света на науката: преподаватели в Андовърската теологична семинария, колежа „Амхърст“, Университетите в Ню Йорк и Бостън. Най-значимото обаче от неговата дейност в съблудимите „одини, които се решава бъдещето на цял един народ, е участието му в „тайна-дипломация“, водена от Мисията в защита на българите. Новооткри-та обемна документация разкрива приноса на Ригс в отбиването на гръцките завоевателни планове спрямо населените с българи области Македония и Тракия. Водейки преговори за сфери на влияние с гръцки духовници, американските мисионери фактически очертават етническите граници на българския народ, а по този начин оставят за бъдещите поколения ценно научно градиво, което не може да бъде под-властно на никаква политическа конюнктура.

От брой 18-ти, 1876 г., вестникът открива специална рубрика: „Съмущения в България“. Така - още на 30-ти април „Зорница“ съобщава за „въстание в Панагорско“ и потушаването му. Макар че съведението са препечетани главно от „Levant Herald“ и други чуждестранни вестници, това известие оказва шокиращ ефект върху българската общественост и най-вече сред доста отдалечената от събитията цариградска колония. /201/

В същия брой американските мисионери публикуват една изключи-

телно ценна статистика за населението в Одринския вилает, в която се споменава, че в него живеят 468 527 българи и гърци, което е близо два пъти повече от броя на мюсюлманите.

Малко след това (7 май) "Зорница" дава детайlnа информация за погрома над българите. В "Смущения в България" са отпечатани телеграми на Хафуз паша за нахлуването на турците в Струча, Изделичи и селища, разположени в прохода Копрано. Описано е подробно завземането на Ганчорище и последните, арестите в Пазарджишко... Редакцията обръща особено внимание върху арестуването на местния **православен** свещеник, както и на цял въстанически комитет в Одрин, състоящ се от четириима българи, двама черногорци и двама сърби. По същото време редакцията на "Зорница" и преподавателите от Робърг колеж се запознават с първите писма, изпратени от поп Тилев (Пловдив) до Екзархията, разказващи за зверствата на башибозука.

В споменания (19-ти брой) вестникът съобщава за арестуването на "пловдивски епископ" - помощник на "пловдивския митрополит", като косвено известява за съдбата на българския свещеник, позволил си тази дързка постыдка.

Долнишките от въстаничите райони са с висока наративна стойност за българската историческа наука. В съцяя брой, от 7 май, "Зорница" разказва, че Тахсин бей - "султански яверин", заминава да проручи пострадалите след Априлското въстание български райони; дава тревожни съобщения за събитията в Солун: убити консули; затворени 56 граждани; 6 души - обесени. /202/ Една седмица по-късно американските българофили започват да нарият нещата с истинските им имена. В долниските от 14 май се говори открыто за "черкезки грабеж" в Тревенско, Раховица, Софийско, Севлиевско, Раковица. "Зорница" съобщава, че само в "Пловдивския санджак са изгорели 118 села". За първи път се изявява откровена симпатия към вдигналите се на бунт българи, като се описва "забележителното устройство" на въстаническите чети, смелостта и дисциплината, с които се отличават. Вестникът не пропуска да подхвърли намека за смут и обръкане сред турските управници, принудени да изпратят анкетори в пострадалите райони. Той съобщава, че Шефик бей заминава за Търновско, а Селим ефенди - за Софийско.

Пръв сред всички периодични издания, вестник "Зорница" разказва за "чешрошовите топчета" на геройчните въстаници, с които те са се осмелили да се опълчат срещу въоръжената с оръдия на "Круг" турска войска. Тя пише, че са заповеди "нови дървени топове" след превземане на български укрепени позиции. /203/

Това, което обаче не може да се публикува, са известия за настъпилия дълбок срив в редовете на самите мисионери. В писмо от 19 май 1876 г. Ригс съобщава на Кларк, че върхътата с размирните райони е

прекратена: "Ние нямаме възможност за пощенска комуникация" и най-вече "прекъсната е тя със Самоков". Освен това той съобщава, че в Цариград се намират две от неговите (на Кларк) подопечни: господините Мънфорд и Малтби, които са намерили убежище в Мисията "точно преди избухването на **Българското въстание**, което впрочем те са предчувствували". /204/

Ригс и главният редактор на "Зорница" - Теодор Байнингън, се опитват да ги успокоят и да ги убедят да не заминават за Америка. Но напразно. Както обелязва Ригс - много трудно е да задължиш да останат в България мисионери, и то дами "в това време на смутове и несигурност", и възклика: "Как ли ще се отрази всичко това, особено бездействието на департаментите (отделите), в които работят?" (Има се предвид девическият училище.) Накрая Ригс констатира с огорчение: "Съмнявам се в най-висша степен, че те могат да се върнат в Самоков при тези условия през това лято." /205/

В крайна сметка Мънфорд и Малтби получават разрешение от съвета на мисията и заминават за Ливърпул. Ригс съветва Кларк да им пише докато престояват в Англия и да ги убеди поне да не прекосяват океана.

Това, което се случва - разстройване дейността на мисията, е нещо, което засяга директно американските интереси. Его защо не е странно, че в следващите дни "Зорница" взятие откри антитурски език; за първи път от толкова години тонът е агресивно-политически. И кое-то е още по-важно: тя застава изцяло на страната на българите. В број на 21-ви май вестникът пише за "смущения в Търново", за "тормоз над българите в Битолско".

Ригс публикува дописка, в която се описва как "в Самоков чарките продават "ограбен добитък". Редицията демонстрира голема интензивност. Вероятно получените оплаквания в Ензархията веднага формирани. Ето защо новините са актуални и подробни. В споменания брои "Зорница" съобщава още за появя на български въстаници в района на Медвен, Жеравна, Нейково, както и за **убийството на знаменосца на местните въстаници Стефан Сергиев**. Въстанието в Севлиевско по-тушино" - е заглавие на друга дописка; и още: "Башшибозушки терор в Шуменско."

Ето че се появяват и първите сведения за пробуждане на общество-вено мнение сред англосаксонския свят: "Зорница" отбележва, че лорд Стратфорд се застъпва за необходимостта от радикални преобразования в Османската империя. /206/

Само дни след слизането на Христо Ботев на Козлодуйския бряг, вестникът публикува телеграма за пристигането в България на голяма чета, състояща се от 175 български въстаници, дошла по Дунава с па-

рахода „Радеци”, и за преследването им от турските потери. В същия брой са поместени дописки за „**башибоузушки злоупотреби**“ в Шуменско; за запаянето на „**въстаническите главатари**“ Петър Тичо и Триполо от Трявна; за разрабването на град Ямбол, ареста на тамошния пощенски служител И. Цанков и откарването му в неизвестна посока.

В този пребогат брой се съобщава и за убийството на воеводата Георги Бенковски (с изписано фамилно име - Никовски, бел. М. Г. Г. /207/

Броевете от М. юни се изтъпват с увеличаващо се количество информация: за тежкото положение на българите във въстаналите райони; за нововъзникнали чети. Например, съобщава се за такава в Тулчинско и сражение между отряд от 100 души и турска войска в Сливенския Балкан. Властва - пише „**Зорница**“ - се принуждава да търси и други начини за излизане от кризата: директорът на измидската железница - Шакир бей, е изпратен в България с помирителна мисия; той носи послание към населението с обещания за скорошни реформи. /208/

„**Зорница**“ обръща особено внимание на етническата толерантност на революционерите. В броя от 11 юни е публикувана „Прокламация на българските въстаници към мюсюлманите“, в която вodaщите на въстанието обясняват на своите сънчародници, че борбата се води срещу Османския деспотичен режим, а не срещу турския народ. Те успокояват своите братя мохамедани, че косъм няма да падне от главите им. Так в същия брой четем, че във Враца са арестувани 70 души от най-видните граждани и закарани във Видинската крепост. И само едно известие, внасящо лъч светлина: в Бабадаг, Добруджа, българското ученическо дружество „**Зора**“ не се страхува да провежда сбирките си и весничник „**Зорница**“ достига до този град благодарение на Ив. Зринов. /209/ Между най-ценните сведения, които ни предоставя „**Зорница**“, са тези за разрастването на революционното движение сред българите в Македония, един проблем, който не е добре разработен в историческата наука.

На 18 юни тя съобщава в рубрика, наименована - „**България**“, че арестите са се разпрострели и в Македония, обхващайки Битолско и Константин Мишайков, задържани са местните първенци Никола Робев и Константин Малешевско. Задържани са местните комитети, също така представители на американските мисионери в Солун. Самарджиев бива подложен на репресии, след като неговата книжарница е затворена от властите. /210/ Терорът е повсеместен. На 25 юни „**Зорница**“ пише за разпитвани и погледи на 300 въстаници в пловдивския затвор, но за арестувани нови 200 българи, хвърлени в Русенската тъмница. /211/ В началото на юли радекцията съобщава за първите резултати от

Мисията на Стефан Панацев и д-р Уошърн в Лондон; препечатва извадки от „**Икономист**“, който публикува статия срещу туркофилската политика на Дизраели, както и известие за статията на Гиърс в „**Дейли Нюз**“ относно трагичното положение в България. /212/ Американските българофили не се поколебават да изнесат на показ имената на конкретни злосторници. В брой 29 от 1876 г. те разказват за извършения от Хаджи Мурад и неговата чета „**злодеяния**“ над българите, заради което по-късно главата ѝ на бандата и още 14 души от неговите хора били дадени на военния съд. /213/

Същевременно английският парламент започва бурни разисквания за „**кланетата в България**“. Народният представител Евлин Ашли - син на известния филантроп Лорд Шафтърби, произнася вынуждаща реч, обвиняваша Дизраели в покровителство на отявлени престъпници. Ст. Панацев отбелязва в спомените си: „Речта му беше много добра и трогателна, особено към края ѝ, когато той прочете имената на напредните зласторници със злодеянията и имената им... Високи плосове „**Shame! Shame!** (Срамота! Срамота!) се разчука от опозицията.“ /214/ В следващия брой „**Зорница**“ акцентира отново върху българофилството в англосаксонските страни. Специална дописка е посветена на съмртта на „**английски консул в Цариград Ф. Францин**“ - приютен на българите“. В пряка връзка с нея се разказва за чуждествано застъпничество и освобождането от одринския затвор на 212 арестувани български въстаници и за опитите на „**русенският управител**“ да „усмирява башбозудите във Видинско“. /215/

От този момент темата за дебатите в английското и американското общество не слиза от страниците на „**Зорница**“. В броя от 13 август тя продължава разказа за съблъсъка между парламентаристите в Лондон и публикува „**Позив за подпомагане на българите**“ от лейди Странгфорд. Последователно в два броя (№ 35 и № 36) възпроизвежда „**Изложение**“ от американския генерален консул в Цариград - Юджийн Скайлър „**въврху последните скърбни събития в България**“, а в рубрика за „**бедствията**“ в района на въстанието съобщава за формирането на Централен комитет с председател сър Хенри Елиът, който има за цел да оказва всестранна хуманитарна помощ на пострадалите българи. /216/

Следейки внимателно събитията и отразявайки го във вестника, Ригс все пак премълчава някои неща за пред масовата публика. На 28 август той съобщава на Кларк, че загубите на мисията стават все по-сезаеми. В Цариград търсят убежище и мисионерите - семейство Гейдж. Ригс отбележва, че заедно с Малби и Манфорд избягали от своите станици са вече четирима и демонстрирайки разбрдане относно техните опасения, добавя: „Те са чули от местни хора такива свидетелства (за въстанието), които са ги накарали да мислят, че става дума

за широкомащабен и най-вече: повсеместен бунт на българския народ.” Тези реални събития, “комбинирани с ирационални опасения, са ги на- карали (четиридесет мисионери - бел. М. Г.) да покажат да заминат за Америка без отлагане”.

Писмото документираща една от най-важните функции на д-р Илайъс Ригс по времето след Априлското въстание. Освен че приютия в дома си бягашите мисионери, той използва тяхното пренинаване през Англия, Разбира се, изпращаща информация и в САЩ. Ригс съобщава на Кларк, че по Манфорд, Малтби и семейство Пейдж е изпратил писма до протестантски среди в Ливърпул; напътил е мисионерите да се свържат в Ню Йорк с д-р Буш и да му предадат конфиденциална информация. „А също така - добавя той, - писах и на нашия син Джеймс.“ Изказва надежда, че последният ще „поеме ангажименти“ за по-оживена двустранна кореспонденция и запознаване поне на близки хора с положението на мисията и това на цяла България. Интересно е да се отбележи, че в това толкова напрегнато време Ригс намира време да работи и върху книга „Български църковни химни“ - едно дело, което той разглежда също като форма на подкрепа за изпадналния в беда приятелски народ. Дори извежда тази задача преди други, започнати по-рано. Съобщава на Кларк, че „това (издаването на българската книга) ще бъде свършено преди да се отпечата Еврейската Библия.“ /217/ „Що се отнася до мисионера Пейдж, Ригс смята, че не подобава на един американец да постъпва по този начин; да бяга от отговорност в момент, когато неговите събрата са подложени на върховни изпитания и когато повечето от тях се включват в дейността на помощните комитети за пострадалите българи. „Нито неговото здраве (на Пейдж - бел. М. Г. Г.) - пише той, - нито на фамилията му могат да обосноват тяхното заминаване... и аз нямам да гласувам молбата им да бъде удовлетворена.“

Сведененията за турския терор са препратени на Мистър Балдин - един от най-влиятелните ръководители на мисията в САЩ, който отваря, че нико не е в състояние да оправдае напускането на България точно в този момент и „съветва Пейдж да си подаде оставката“, или да остане на поста си в Ески Загра. Последният обаче се опитва да хитрува, като твърди, че писмото е пристигнало в станциите няколко часа след неговото бягство.

Все пак Ригс споделя със своя близък приятел Кларк, че донякъде е склонен да оправдае естествения човешки страх. Той казва, че от писмата на Пейдж за случващото се в „Стара Загора“ пропичавачувство на безнадеждност“. И добавя: „При това нестабилно положение в страната никой не може да го съветва да се завърне с фамилията си в Ески Загра... както се вижда, той е предрешил въпроса с върещането

си в къщи.“ /218/

На 3 септември 1876 г. „Зорница“ съобщава, че Гладстон - лидерът на Либералната партия в Англия, е издадил брошура „Българските ужаси и Източният въпрос“, която е направила потресаващо впечатление сред демократичната общественост в страната. От този ден страниците на вестника се изпълват със съобщения за благотворителни акции във Великобритания, Америка и в самата България. Още в същия този брой (36-ти) се дава информация, че в Манчестър е създаден комитет, който е изпратил помощи за пострадалите българи. /219/

След седмица „Зорница“ публикува в рубриката „Източният въпрос“ още подробности за дейността на Гладстон, за неговите речи в защита на българите; за брошурата му, посветена на „турските зверства“. Както и за обръщението на лорд Стратфорд де Редклиф към съвестта на английското общество, в което се обяснява, че българският въпрос е най-важният компонент по заплетения Източен въпрос и без него-то бързо решаване Европа не може да разчита на умиротворяване. Вестникът разказва и за „акнепните комисии“, както и за предложението на „Таймс“ за свикване на помирителна конференция. /220/

По страниците на „Зорница“ започват да се появяват имената на все повече западни филантропи, съчувстващи на благородната кауза. Брой 38 разказва за събиране на помощи в Ципър Англия; бр. 39 за ново обръщение на Гладстон, но и за събрани дарения от леди Странфорд и лорд Мейър. Съобщава се за публикуването на доклада на Беринг за „турските жестокости“. /221/

„Зорница“ е сред малкото съвременни вестници, публикували „Българският Мемоар до лорд Дерби“, както и „Адресът на Балабанова и Цанкова до английската царица“. Последният е даден в почти пълен размер. Същият брой известява подробности за дейността на Централния спомагателен комитет, в който, освен Елиът, се отличават педи Странфорд, както и американските мисионери: Албрът Лонг, Хенри Дуайт и Джеймс Кларк. Вестникът пише, че българското женско дружество в Цариград е дало на д-р Лонг 330 златни турски лири. /222/ Както Ригс, така и другите мисионери събират информация от Първа ръка и я прераждат по предназначение. Същността на докладите за бедствието, споделено българите, е много добре синтезирана от преподобния Дж. Ф. Кларк. /223/

70

разпределение на пристигашите средства, храна, дрехи, сдеяла и др. Временно напуска Самоков и се премества в Гловдив, където е един от главните пунктове на Централния благотворителен комитет със седалище в Цариград. В негова помощ се трудят четиринаадесет местни граждани (говечето българи), официално упълномощени от ръководството в турската столица. Листовата му до Ригс разказват за величието на американския народ, проявило се в построяване на болници в Радулово и Батак; изтраждане на трапезарии, които готвят безплатна храна за българите. И също раздадени 10 911 кг жито на 9370 семейства; закупуване и разпределение на 440 вола сред селяните от 22 села. Същевременно Кларк събира информация за Скайър и леди Странгфорд; по нейно нареджение разпределя съборяните средства; подписува нейни екип от петима лекари и шест медицински сестри с преводачи от Училището, което Кларк ръководи в Самоков. С особено топло чувство ще запомнят българите неговата дейност и тази на леди Странгфорд в баташката болница, разбира се - става дума за малцината оцелели след кървавото клане в града. /224/

На 22 октомври "Зорница" съобщава, че "Цариградският спомагателен комитет" е събрали 2605 златни турски лири, а в следващия си брой (25 окт.) подробности за дейността на всеки един от американските мисионери. Вестникът добавя към имената на Кларк и Лонг, още тези на "агентите" на организацията: Марш, Стоун, Бонд и Макензи. Пишето, че помощите от Америка и Англия нарастваат, но вече пристигат и такива от Русия. На 5 ноември добавя, че д-р Лонг е получил дарение от самата България, както и от Франция, а на 26 ноември посочва, че само от Габрово в касата на комитета са постъпили 5000 гроша чрез местния "агент" Георги Илиев. Този брой е много ценен, защото дава представа за териториалното разрастване на дейността, а това на свой ред е документално доказателство за общирните етнографски граници на българската народност: "Зорница" разказва за "помощна дейност на Макензи в Пиротско" (днесна Сърбия). На 10 декември вестникът публикува дописка "Дар от единбургските госпожи за пострадалите българи", а на 24 декември - че в Казанък са събрани 500 пръща за комитета. В същия брой - посветен на Коледа, най-трагичната за българите през XIX в., се появява и трогателното "Благодарствено писмо от сливените до леди Странгфорд". /225/

Новата - 1877 г., започва за "Зорница" с поредния "Благодарствен адрес от старозагорчанки до леди Странгфорд" и съобщение, че помощи пристигат и от Джумая. Две седмици след това вестникът разказва, че Женското дружество в Разград е събрало пари и дрехи за гостиници на българи в Гловдивско; на 3 февруари - за дарения от Ямбол и Котел, а на 10-ти се спира обстойно на дейността на американски

мисионер д-р Лонг в Пазарджишко. В края на месеца дописка от този район на страната съобщава, че първите българи вече започват да се настаняват в къщите, построени от Албърт Лонг. Същият брой (8 ми) публикува "Благодарност на жителите на Бояджик" към друг американски мисионер - Р. Марш, направил дарение на разореното село. Особено внимание е обърнато на помощите, които дж. Кларк е раздал в Самоков. /226/

Както вече бе споменато в края на 1876 г. и през пролетта на 1877 г., станциите в Ески Загра е подложена на най-големи изпитания. В писмата си от 28 авг. 1876 г. и 31 март 1877 г. Ригс се спира на нещорпимото положение, създадено от турската власт, довело до бягството на мисионерите. Във второто той пише на Кларк, че води кореспонденция с Америка и че информира за ставащото, а своевременно е получил и отговор от "Мистър Adams от Ню Йорк". Той публикува известия и в "Зорница". В бр. 13 от 31 март вестникът описва "турските беззакония над българите в Стара Загора". /227/

Въпреки че Ригс, Кларк, Байнтън, Лонг и другите авторитети в мисията полагат всички усилия да я запазят цяла, смятайки, че това самото е форма на подкрепа за страдащите българи, през пролетта на 1877 г. нови двама мисионери напускат своята местогработка.

На 8 май Ригс пише до д-р Лок и до Кларк, молейки за тяхното мнение "по отношение на връщането на Мистър и Мисис Джени в САЩ". "Каква загуба за станцията им!" - възклика той. Съпрузите работят в Манастир (Битоля), която заедно със Солун е най-стратегическата станция на Борда. Ригс изказва съчувствие и лично към съкететаря на Американския съвет д-р Кларк: "Толкова се струга върху Вас." Но както видните в такива случаи, е склонен да извини човешката слабост: "Ще бъде извънредно опасно - казва той - в сегашното състояние на страната за нея (Мисис Джени), да се върне в Манастир." Ригс забелязва нарастващия терор над българското население в Македония, но смята, че едно преместване на семейството в Горна България надани ще им помогне много, защото "и другите станции в Европейска Турция предлагат редица рискове, предвид сегашното състояние и перспективите пред страната". Писмото му е изпълнено с болка и състрадание към българския народ: "Какво провидението ще стори с тази страна, никое човешко същество не може да предвиди! Остава ни само да вярваме, че всичко ще се подреди така, че да се възциари над нея Великото Небесно Царство, че ще се установи Неговата (на Господ) справедливост и върховенство в света."

Прекрасни думи на един голем човек, и велук благодетел на българския народ. Накрая на това прогатено писмо Ригс цитира библейски те слова, че само Бог е Гостодар и че дойде ден, когато:

“Всички царе ще му се подчинят;
всички народи ще го почитат.”

И завършила със сакралното: “Let it be!” (Амин!, Да бъде!). /228/

* * *

По време и след Цариградската конференция на Великите сили (1876-1877 г.), свикана за решаване на турската криза, най-важната заслуга на Ригс и Мисията се състои в това, че по изключително достоен начин успяват да защитят българските национални интереси.

Американците участват активно в определянето етническите граници на българската народност, наблягайки на факта, че те включват Македония и Одринско. Едно виждане, което впрем се защищава от генералния консул на САЩ - Юджийн Скайлър, от най-видните историци и политолози в Америка, като Едън Кларк, от самия Гладстон...

Тяхната позиция се базира на натрупан полувековен опит в проучване на етническото съотношение на Балканите и нейна същностна черта е **отбиване на прекомерните гръцки амбиции**, насочени към заграбване на цяла Македония.

На споменатия дипломатически форум гръцката страна представя своите искаания не само за Тесалия и Епир, но и за **цяла Македония**, както и за части от Южна Тракия.

До голяма степен тези искаания се поддържат от лорд Солсъбъри, но че се отнася до позицията на **Гладстон**, в няя има известни нюанси. На 3 декември 1876 г. “Зорница” дава подробно разяснение на негово то становище, като посочва, че той подкрепя гръцкото искане за Епир и Тесалия, но **не и за Македония**. /229/

Редакцията на вестника (в която през 1876-1877 г. Ригс взема дейно участие) публикува и статии за самите гръцки претенции, където мегаломанските планове на “елините” се третират с ирония, често със сарказъм. Такъв е слунаят с напечатания “гръцки меморандум” до Цариградската конференция, чието съдържание е изложено в броевете 51 и 52 на “Зорница” от 1876 г. /230/

Други изяви се подлагат на унищожителна критика. “Зорница” съвържува изявление отбелязва появата на “Протест на пловдивските гръци” против даването на права за българите. Редакторите не пестят осъдителните думи за шовинизма, демонстриран в това искане на филипополското малцинство, което третира Тракия и Македония като територия, принадлежаща му по право, поради несъстоятелния довод, че преди 1000 години тези области са били част от Византийската империя. /231/ Но освен явно - по страните на “Зорница”, американските мисионери зачитват българските права над Македония и Западна Тракия и в хода на редица начинания, принаследящи към арсенала на **тайна-**

та дипломация.

От преписките на Ригс със секретариата на Американския съвет в Бостън научаваме подробности за задкулните ходове на Мисията. В доклади до Н. Г. Кларк от 8 и 15-ти януари 1878 г. той описва хода на преговорите, видени от него лично, както и от мисионерите Джени, Бонд и Дуайт с представители на гръцкото духовенство относно разпределение сфери на влияние в Македония.

Праймбютът на писмото от 8 януари съдържа една фраза, която показва, че контакктите са установени през 1877 г. и многоократно са дискутирани със секретаря на Борда: “В предишни писма - казва Ригс - аз Ви обрънах внимание на съобщението на Мишър Дуайт по въпроса за политиката на Д-р Калопотакис, по която докладва и Мишър Джени (от Македония).”

И по-нататък: “Вярвам, че позицията на Д-р Калопотакис Ви е известна, изложена по време на контактиките му с Мишър Джени. Смятам, че усетили нещо, което аз почувствах - че и двамата са екстремни в техните виждания, може би по равно.” /232/

В следващия си доклад (15 ян. 1878 г.) Ригс възпроизвежда същността на тези “екстремни” възгledи на Калопотакис и хода на преговорите, проточили се почти през цялата 1877 г. От същия документ разбираем, че на 20 декември 1877 г. секретарят на Американския борд е писал на Ригс по третирания въпрос. Споделил е своето мнение, че “Д-р Калопотакис разглежда материала (за разделянето на сферите на влияние), непрещинно”. Постепенно информира, че знае за неподерантните претенции на гърците, изложени “пред триума от нашата Мисия” (Джени и Бонд в Битоля и Дуайт в Атина). Кларк обаче иска подробности и Ригс излага редица важни обстоятелства от хода на разговорите.

Първоначално искаанията на гърците били открито и хода на шовинистични. “**От Атина** - пише Ригс, - и по-специално Д-р Калопотакис **настояват**, че **трябва да имат цялата тази страна (Македония)** за работа на гръцката Мисия.” Шо се отнася до американските мисионери, според гръцките мегаломани те “трябвало да се занимават само с тази част от съответната територия, в която се използва българският език”. Слава Богу - елините признават, че в Македония има поне малко българи.

Те обаче срещат достоен противник в лицето на мисионерите Джени и Бонд от Манастир (Битоля), които на свой ред заявяват, че американците имат намерение да работят в цяла Македония. Което впрочем правят от доста години. Ето защо Ригс определя и възледите на Джени като “екстремни”.

По-нататък в доклада си той разказва, че повечето от мисионерите, “които са тук, писаха на Мишър Бонд и Мишър Джени, съветвайки ги да постигнат договореност”.

За първи път, а може би единствен в живота си, д-р Ригс изтъква

Някаква своя лична заслуга за сближаване на непримиримите първоначално становища. Като говори за тази част от американските идеи, които "произхождат от мен", той уточнява: "Аз предложих двете мисии да имат териториална разграниченост, вместо разделение според езичните.

Самият Ригс надали се е надявал, че въпреки сериозният отпор, гърциите ще отстъпят от своята позиция. Та той по-добре от всички в мисията познава техния нрав, изпитал е на собственния си гръб националистическата им политика; бил е преследван и най-накрая изгонен от Гърция (1838 г.).

Но ето че се случва нещо, което може да се обясни само с респекти към нарастващата мощ на Америка и видимото раздвижване на нейната дипломация през последните години в лицето на Скайлър, Мейнърд и др.

След като Ригс, Джени и Бонд твърдо заявяват на гръцките парламентъри, че "според наша преленка Европейско-турската мисия (т. е. българската мисия - бел. м., Г.) няма да подпомогне и няма да се съгласи с един такъв план", д-р Капотакис е принуден да отстъпи. Ригс съобщава на Кларк: в една от последните срещи "Той изрази неговото желание за споразумение въз основа на териториално разделение и предложи линията: **Воден - Серес, идея**, която беше изцяло нова за мен. Тогава, на свой ред, ние се съгласихме да поставим предложението за обсъждане пред другите членове на нашата мисия; д-р Хаус да пише до Самоков, а из до Монастыр" (Битоля).

Американците не само че не се съгласяват веднага с това ново, благоприятно предложение, но продължават дипломатично да слагат отговора, стараейки се да извлекат максимално добри резултати за себе си и своите български приятели.

Те знаят, че всяка отстъпка означава ново погърчване на Македонските области, които ще бъдат върнати под опеката на атинските провинции.

Галиативният им отговор е: "Решението по същността на материала, разбира се, ще бъде взето на нашата годишна конференция."

Следва нов, дълъг период на задкулисни маневри, изнервящ докрай гърците, д-р Хауз започва кореспонденция със Самоков (Кларк), и двамата с Ригс многоократно обсъждат проблема с Битолската станция.

Същевременно, подробности от хода на американо-гръцката битка за Македония се използват в публичното пространство. Вестник "Индепенденс" публикува материали, в които (вероятно под гръцко влияние) се прокарва тезата за някакви разлици между Американия съвет и Методистката църква в България относно Македония и други - от чисто религиозно естество.

Ето защо Ригс е призунден да опровергае инсинуациите по този въпрос.

Рос, като съобщава на Кларк: "Вярвам, че пишат в "Индепенденс" е изцяло заблуден, предполагайки, че съществуват някакви различия между политиката на нашата мисия и тази на Методистката в България." Все гак той обещава на ръководството в Бостън да уточни напълно този въпрос: "Питах д-р Лонг - казва Ригс за неговото мнение по материалната, - и когато го получа, че Ви го изпратя.

Този доклад - един от най-любопитните документи за "тайната дипломация", практикувана от американски мисионери, които обаче напълно съвпада с българските национални интереси, завършва със следната молба на Ригс: "Смех да се надявам, че няма да публикуват нищо от това писмо. Молете се за нас." /233/ В крайна сметка за американците споменатата дипломатическа битка завършва с пътен успех. Те не само че не отстъпват Битоля на гръцката пропаганда, но се укрепват още в Солун, Сяр, Банско, Тодорак и пр.

Тяхното мнение относно националния облик на Македония е зачетено и от Цариградската конференция, която отсъства, че в бъдещата българска държава ще влиза цяла Македония.

Истината тържествува. Сред американското общество веднък завинаги се утвърждава убеждението, че Македония е българска земя. Въз основа на мисионерските доклади, препращани редовно от Балканите, съставяни, както става ясно от Ригс, от други авторитети, като Х. Дуайт, Дж. Кларк, А. Лонг, Дж. Уошбъри; въз основа на анкетите, извършени от Скайлър и Макгахан (популяризиранi от Пиърс и Ашли).

Всички тези неоспорими доказателства са обобщени и предоставявани на ръководните обществено-политически фактори в Америка от най-авторитетният историк по това време - Едсън Кларк, който през юни 1878 г. публикува в Ню Йорк капиталния си труд: "расите в Европейска Турция, тяхната история, сегашно състояние и перспективи", а малко след това и книгата с краткото заглавие: "Турция". Той е участвал в Цариградската конференция, събрал е мнения от мисионери, дипломати и военни и категорично заявява, че "ако под понятието България разбираме територия, заета от български народ, то по никакъв начин не следва да се счита, че южната ѝ граница са балканските хребети. Районите на юг от тези планини са толкова български, колкото и територията на север." Кларк сочи, че България е първата славянска държава в света и посочва 5 главни региона, в които господствува българският език: Варна, Пловдив, Сяр, Видин и София. Що се отнася до откъсването на Македония от българската територия в резултат на Берлинския диктат, той определя тази акт като "чудовищен анахронизъм". /234/

В дните на Руско-Турската война ролята на И. Ригс в редакцията на-
раства, той като през втората половина на 1877 г. Банинът отсъства от
Константинопол и той поема функциите на главен редактор. По това
време „Зорница“ е единственият български печатан орган, който публи-
кува хроника на воените действия. Жеко Саблев разказва, че дори
турският комендант на Шуменската крепост се е информирал за раз-
воя на събитията от мисионерския орган. /235/

Но освен военният действия, вестникът следи внимателно всички
известия за извършени насилия над мирното българско население.
Още от първия ден на големия сблъсък „Зорница“ се изпълва с допис-
ки, като: „Безънтия на турски воини в Тулча“ (бр. 11), „Пострадали
в Гловдивско: Елена и Едерово“ (бр. 12), „Турски беззакония над бъл-
гарите в Стара Загора“ (бр. 13), „Черкезки грабежи в Добруджа“ (бр.
18), „Шейсет и двама българи затворени“ (бр. 19).

Тази тревога за съдбата на българите се чувства и от докладите на
Ригс до секретаря на Борда в Босътън. На 25 май 1877 г. по повод на
погромите, вършени над станциите в Битоля и Стара Загора и бягство-
то на мисионерите от там, той пише на Кларк, че положението е ужас-
но, но „Господ несъмнено ще поведе България и Македония по по-до-
бръ път и ще се погрижи за това велико дело много по-умело, откол-
кото ние можем да го сторим.“ /236/

На 16 юни вестникът публикува потресаващата дописка: „Убийство
на българин от турци задади една крава в Газарджик“, а в края на ме-
сяца съобщава за опасност от „бацилиозушки изстъплени“ дори в са-
мата столица; на 14 юли пише за масовите арести на българи, а сед-
мица след това подробно описва терора, който се стоварва и върху
българското население в Македония и Одринско.

„Зорница“ сочи, че освен екзарх Антим I, на заточение са изпрате-
ни повечето от Солунските български тървеници, начело с поп Петър,
както и Георги Груев, Георги Тихрев, Иван Найденов. А в Одринска Тра-
кия са арестувани и хвърлени в затвора „50 българи, обвинени като съ-
заклятици против турското правителство“. В същия брой (№ 29) има и
други разъръвачи дописки, като следната: „Турците убили 23 българи
в Чирпанско.“ /237/

На 28 юли „Зорница“ описва ожесточените сражения при Стара За-
гора, спожаряването на греда и „разорението на Карлово и Сопот“. Съ-
общава за три до четири хиляди бежанци от този район на България,
които са пристигнали в Одрин. /238/

За жалост погромът засяга и мисионерската станица в Ески Загра.

Хаскел разказва за съдбата на Луис Бонд и съпругата му: „Къщата

при наближаването на русите се оттеглиха и изгориха града. Избегванието на тези семейства само след **десетминутния срок** (подчертано от Хаскел - бел. М., Г. Г.), даден им от турския управител, изпитните и отпасностите на които са били изложени през бегството им в Одрин, са между най-бележитите бедствия на мисионерската опитност.“ /239/

Поемайки поста главен редактор, Ригс не се колебае да опише всички тези събития, но и да добави редица подробности за разрастващата се трагедия. На 11 август той помества съобщение за „обесвашане на 30 други“, в следващия брой дава рекапитулация, че „от началото на войната са арестувани 2800 българи“, на 15 септември разказва за „сраженията към Бяла“ и героичната смърт на „български въстаници в един манастир до Карлово“, а на 6 октомври - за „съсъждане на 100 българи“, подпомагащи русите. /240/

На фона на всичко ставащо можем да си обясним отчаянието, кое-
то лъжа от доклада му до Кларк от 16 октомври, в който Ригс пише:
„Дали ще можем да допринесем видимо с нещо за напредък на тази
страна... бъдещето сега със сигурност излежда много мрачно. Приме-
риите за човешко насилие, които изпъзаха на бял свет, отвеждат наши-
те мисли обратно във времето и достигат до епохата на варварите от
преди три хиляди години. Сега всичко това се повтаря. Редица краища
на страната са отуспешени и съспиани по един най-ужасен начин.
Дори след тяхното освобождение състоянието им затвърждава у мен
само най-тъжни мисии за бъдещето на българския народ и безнадежд-
ност, че този регион бързо ще се възроди.“

Той описва състоянието на станциите в града Ески Загра, „която
знае е в руини“ и изказва надежда, че в скоро време ще бъде изг-
радена нова мисионерска база в недалечното селище Кърклеси. Този,
вероятно най-леснистичен доклад на Ригс, завършила без нико една
дума на надежда; от него лъха само униние. След всичко, извършено
над българския народ, видяно и дълбоко презиждано от американците,
Ригс задава въпроса: „Още ли можем и ще показваме ли, че мъдрост-
та и милостърдието някога ще вземат връх отново.“ /241/

Отчаянието, пораждащо съчувствие, пропълнява и от материалите,
поместени от Ригс в „Зорница“. На 20 октомври във вестника се появя-
вява дописка: „Обесен българин в Цариград“, а на 3 ноември: „Нова
группа арестувани българи.“ В броя на 17 ноември се разказва, че на-
селението е принудено да започне да изтрягда „стради за самозащи-
та - народна страх“, а на 24 ноември се появява статия, която намек-
ва, че самите управляващи започват да съжаляват за извършеното над
беззащитното население. Поместено е „Провъзгласение на Великия ве-
зир към българите“, в което той призовава „забънгалите“ да не се пла-
шат от бъдещи изстъпления и „да се върнат“ по домовете си. /242/

В края на годината надеждата започва бавно да се връща. Ригс

появява завидна смелост и на 15 декември публикува репортаж: "Превземането на Плевен". Той се радва зеадно със своите български приятели. Не се поколебава да помести и биографии на Тримата най-отличили се руски генерали: Тотлебен, Скобелев, Гурко. /243/

Емоционалният подем му помага да отдели време и за пространни размишления върху бъдещето на "Зорница". На 25 декември 1877 г. той изпраща до секретаря на Американския съвет един от най-дългите си доклади, пропит с искрена загриженост по повод на достиналите до него слухове за постоянно съкращение в тираж на вестника.

"Очаквам - пише той - Мистър Банинън да се върне до седмица, но не смятам, че трябва да изчаквам неговото завръщане за да видя каква няколко думи по отношение на ефекта от евентулната редакция (така е в оригиналния текст) на нашия Издателски отдел (Publishing department)."

Ригс споделя своето виждане, че най-ефективният начин да се подпомага възраждащата се от пепелищата България е подкрепа за нейната книжнина и най-вече - за пресата. На много места в страната - пише той - вестникът не достига, но "дваж по-добре се приема той" В региона, където все пак се появява, предвид на това, че местните вестници са закрити. "Вие подчертавате - казва Ригс, - че нике можем да го публикуваме само месечно", но бърза да възрази: "Нямам да е възможно в един месецник да се дават актуални новини и да се задържи броя на абонатите."

Докладът му съдържа 8 точки, в които той не само, че не скланя на "редукция", но напротив, дори предлага увеличаване на щата в издателския отдел, още повече че му се напада да работи почти сам (освен Банинън, отсъства и П. Димитров). Съобщава, че ще бъде по-добре, "ако Мистър Хаус може да помогне да пригответе материали за пресата". В точка 7 а Ригс дори изказва надежда, че не само Нямам да има "редукция" на вестника, но че се обърне и повече внимание на просветното дело сред българите:

"Хубаво ще бъде да се отворят и няколко нови Бордови училища (на Американския борд - бел. М., Г.) след края на войната, в случаи че тя приключи в кратки срокове." /244/

Предчувстващият му се оказват верни. В края на зимата проличава, че Турция е град капитулация. "Зорница" анонсира белезите, които издават, че Имперското правителство поема курс на отстъпчивост, особено спрямо тези, от които се очакват действия на отмъщение. На 16 февруари вестникът съобщава: "Български затворници освободени." В същия брой се разисква и "въпросът за военното безщетение" на пострадалите. И пак там - "Проект за българско княжество". А на 2 март с краткото заглавие "Мирът" "Зорница" обявява края на дрогодишните страдания на българския народ. Публикува текста на преподминарния договор между Русия и Турция, макар и в съкратен вид.

/245/

И ето че естествено се сменя и тонът в докладите на Ригс. Дълбокото огорчение от "варварството", проявено над българския народ, се сменя с вярата в неговата устойчивост и виталност. "Относно перспективите на нашата работа в България - пише той - в условието на новия ред, ние, разбира се, се отнасяме с доверие." /246/

Мисията вече може да се заеме и със собственото си възраждане.

След погрома върху найните станции и след посятите интриги между Американския съвет и Методистите, има толкова неща за отправяне...

Както вече се каза, "Индипендънт" по внушене на гръците бе публикувал информация за "непреодолими противоречия" между двете църковни организации. Ригс никога не премънчава в докладите си, че наистина има известни конфесионални различия, че той (бидейки презвитерианец) понякога спори със своя приятел методист - д-р Лонг, по въпросите на вярата. Но сега, когато България е свободна и се отварят нови хоризонти за успешна евангелизация в младата държава, той смята този въпрос за маловажен и изживял времето си.

В доклада си от 7 март Ригс разкрива същността на Мнимия раздор: докато Американският съвет и Презвитерианската църква винаги са приемали, че трябва Българската Православна Църква да бъде зачитана и приеманата такава, каквато е, то методистите са дошли на Балканите с намерението да я променят. Ала понастоящем - добавя той - тази политика е изоставена. Базира своето твърдение на разговори с д-р Лонг: "Той - пише Ригс - още не ми е дал нищо писмено по въпроса, но ми каза устно, че ако на времето техните мисии са започнали дейността си тук с намерението да реформират Източната църква, сега - натрупвайки отрицателен опит са се отказали и вече няма разлика между нашите две мисии."

Предвид на трудната работа, която очаква и двете организации, Ригс съветва: "Моето впечатление е, че промените в управлението (на страната) ще продължат дълго и не се нуждаем от мощното отпъясняване на нашите намерения, защото Методистската църква може да бъде недоволна и цялото поле на дейност (в България) може да бъде иззето от нашите ръце." /247/

Ригс много правилно призовава към предпазливост, защото все още не са ясни много неща от бъдещото териториално изграждане на българската държава; не се знае къде че ще бъде столицата, кои ще бъдат най-важните областни центрове. А всълед прибирането на Борисовата съдба събърка с конкурентната на методистите, още повече ако се наложе на тяхна територия - Северна България, един регион, който им принадлежи по законите на Негласно, но джентълменско споразумение.

Все пак той смята, че е време да се помисли за едно бъдещо ум-

ножаване на станциите; за изготвяне план на действие, Макар и в Мак-
симально уедрени контури.

В доклад от 11 март 1878 г. Ригс информира ръководството в Бос-
тьн, че в резултат на среща, проведена между него, Кларк, Лок, Байн-
Борда и Хауз, се сформира становище всеки един от тях да изложи пред
тази индивидуално мнение съзледи за насоките на бъдещата рабо-
та.

Някои от мисионерите започват да се прибират в България; първи
са семейство Бонд, като предстои тяхното устройване. По този повод
Ригс пише: "Струва ми се, че най-важният въпрос, от чието решение
зависи много и завършването на Бонд, е дали може братството, стаци-
онирано в Минрапол в Ески Загра, да продължи да работи на това мяс-
то." Той добавя, че доскоро най-голямото желание на мисията за Евро-
пейска Турция е било да има станция в Адрианопол (Одрин), "но при
новото нареждане на картата" градът "не се включва в националните
граници на България", така че - Стара Загора "излежда вън от съмне-
ние за сега. Също: Ямбол, както и Сливен са доста подходящи за стан-
ции". Но "ако Филиппопол бъде направен столица на България, той може
да се превърне в най-удачно място".

Ригс отново призовава за търсене коректен диалог с Методистката
църква, но "ако тя се оттегли изцяло от България, наше първо задъл-
жение ще бъде да заемем станциите северно от планините (Балкан).
Може би още няколко месеца ще минат и це се решат и двета выпро-
са". Така че - резюмира той своето становище - "с връщането на Бонд
в Ески Загра може да се изчака и първо да се види къде ще се уста-
нови бъдещата станция". Ригс съобщава в доклада си още и това, че е
разговарял със семействата Марч и Бонд, които са потвърдили пред
него желаниято си да продължат да работят заедно в който и да било
от мисионерските центрове. /248/

Цитираните доклади обясняват до голяма степен огромната загри-
женост на "Зорница" българските земи да не бъдат разполъзвани. Тя
съобщава, че подобно искане е представено пред руския император в
Сан Стефано от делегация, в която има и представител на български-
те протестанти - П. В. Горбанов. /249/
Следва поредица от подобни "Прощения": на 27 април вестникът по-
мества такова искане до Александър II от тулчанските българи, в кое-
то те се обявяват "против отъсването на Добруджа от България".
/249a/

"Зорница" подкрепя справедливата българска кауза с аргументи,
след които прави съмно впечатление отпечатването на етнографски
карти, съставени от англо-саксонски учени, както и статистически све-
дения за съотношението между народностите в Европейска Турция. На
5 март тя публикува подробно проучване "Населението на тракийските

градове". /250/

Редакцията на вестника се отълчува срещу антибългарската политика на Гърция и Сърбия. Отчита като голяма грешка отстъпването на последната на чисто български краища. На 22 юни е отпечатана дописката: "Сърбският настиск над българите в Пирот, Трън и Враня", а седмица след това се разкриват завоевателните, денационализаторски методи на Белград в статия, посветена на културно-асимилационната политика в споменатите области. Там четем, че "сръбското правителство щяло да открие 100 училища в заетите български земи и гимназии в Пирот". /251/

Продължават критиките и относно гръцката "Мегали идея" за приближаване чрез Македония и Тракия към Цариград. На 4 май "Зорница" печата обстоятелен обзор на тези планове в статия: "Елинизъмът пред Конгреса" (става дума за Берлинския конгрес - бел. М. Г. Г.). А в следващия брой отново се възмущава от пловдивските търци, които изпращат до немската столица поредния си "Мемоар против руско-българското управление". На 8 юни е публикувано още едно обръщение "на гръцкия сълогос до Берлинския конгрес". /252/

В крайна сметка, както сърбите, така и гърците, постигат част от плановете си за сметка на България. На 13 юли "Зорница" съобщава, че Високата порта отстъпва Макар и неголяма територия от Македонските земи на Бърция. /253/

Както вече се каза, американците смятат Берлинския договор за "анахронизъм", който ще доведе до нови конфликти на Балканите. "Зорница" обяснява подобно това гледище в статията си "Критика върху Берлинският договор" (20 юли), а на 3 август доразвивава темата в материята "Американски взглядове на англо-турският договор". /254/ От тези публикации, както и от статията на д-р Ушъбърн - "Англия и Турция", помещена в бр. 35 на вестника, проличава яркото българофилство на американските мисионери, контрастиращо с туркофилията на някои среди в Англия. /255/

Паралелно с критиките, насочени срещу Берлинския диктат, редакцията води ясна и последователна политика в защита на онеправданието българи в Македония и Одринско, останали под властта на суптана. Тя се застъпва Йосиф I да се установи в турската столица, защото Българската екзархия е най-важната опора на това население. На 17 август публикува дописка: "Македонци в Цариград настояват екзархът да се върне там". /256/

В следващите години почти няма брой, в който вестникът да не споменава някое събитие, свързано с положението и борбите на македонските българи. Така например на 24 август "Зорница" печата с максимално едри букви дописката: "Убийства в Битолско". /257/ На 19 октомври тя съобщава: "Български депутати искат от Вели-
82кс

ките сили присъединение на Източна Румелия към Българското княжество и на Македония към Източна Румелия." /258/ Американският мисионерски орган е сред първите вестници, които обявяват избухването на Кресненско-Разложката буна. На 2 ноември "Зорница" помества дописките: "Източна Румелия и въстанието в Македония" и пише за "действията на българските въстаници (Петко войвода) по Арда и към Деве баир, Джумая и Дупница." /259/ Есента на 1878 г. преминава в обстановка на нарастващо напрежение. "Зорница" изказва предчувствие за нова война на Балканите. На 9 ноември тя публикува репортаж от размирните краища: "Въстанието в Македония продължава; броят на въстаниците възлиза на 10 000." /260/ Коледните броеве на вестника, вместо да донесат успокояние в душите на вярващите, отново информират за страдания на техните събрата; през декември "Зорница" публикува дописка с красноречиви заглавия: "Много бежанци от Македония в България" и "Нов Мемоар (отговор-протест) на румелийските бълари до Международната комисия". /261/

Оценявайки ролята на "Зорница" в национално-освободителните борби на Македония, от Берлинския конгрес до Илинденското въстание (1878-1903 г.), Георги Кулишев много точно я определя като "отпредадо на болките и неволите" на тамошните българи.

Същевременно тя е "богат извор на патриотическо въодушевление", защото отразява и неудържимия стремеж на Македония "към просвета, свобода и благоденствие". "Дълги години – отбележава Кулишев – "Зорница" е при това единственият вестник, който достига до Македонските българи", в който те могат да изказват свояте страдания и "копнеж". Тя е верен изразител на стремленията им и "горещ защитник на техните национални и културни права". Тя има "писмоводители (дописници) из цяла Македония, които съобщават на редакцията всичко, което вънтува местните българи. Най-често се срещат материали за културния и духовен подем на този край, в който Възраждането все още продължава. В споменатата статия Г. Кулишев изброява множество примери в тази насока. Говори за пребуждането във Велес и Цитира "писмоводителя" от Ресен – Г. А. Татарев, който на 6 март 1890 г. съобщава в "Зорница" за образуването на езархийска църковна община в града, в чието учредяване дейно участие взема бъдещият министър-председател на България – Андрей Ляпчев.

Вестникът е неустрасим бранител на българщината против домогва-

ният и интригите на фенерската патриаршия, както и на сърбската пропаганда. Така например на 22 XII 1890 г. той съобщава, че българският владика Теодосий "изпъдил сръбските свещеници от църквите и от окръжието".

Г. Кулишев с вълнуващи думи оценява "неизменната любов към Македонските българи, която "Зорница" проявява в течение на повече от половин век" и заявява, че заслугите на американския вестник за тяхното народно дело ще бъдат споменавани винаги "с гореща признателност". /262/

Друг един македонски българин – Евтим Спространов, разказва за значението, което е имало появяването на "Зорница" в Охрид. Той също набляга на факта, че след Берлинския договор в Македония не се допускат други български вестници. "Мрак владееше - пише Спространов - и безподобен, повсеместен терор." Вътнината обаче - казва талантливият автор "блещукаше като ярка звездица само вестник "Зорница". Благодарение на факта, че тя бе орган на една религиозна мисия, идеша и покровителствана от далечна Америка, която не проявява никаква политическа тенденция на Балканите и в Турция, "Зорница" можеше... да се разпространява свободно сред българите". Спространов разказва как в Охрид и Солун вестникът се "внася контрабанда" и се предава от ръка на ръка. Заключението му е, че застъпите на "Зорница" за нашия народ, и особено за македонските българи, "са несъченими". /263/

След като постига бурята на войната, Ригс и ръководеният от него изследователски център се захващат да съберат най-ценните документи и материали, публикувани в "Зорница" от 1874 до 1878 г. Така се раждат три обемисти тома, за които вече стана дума, и от които третият е може би най-стойностният. Той е съхранен между пожътителите си страници решението на позорния Берлински договор, както и свидетелства за общобългарския национален подем по време на войната. /264/ Горади богатството на теми и събития, които отразяват, и особено гордади обстоятелството, че след Руско-Турската война е единственият български вестник, гроникващ сред българите в Македония и Одринско, "Зорница" се развива много добре; тиражът ѝ нараства. Увеличава се и обемът на изданието. В едно свое писмо от 31 март 1879 г. Ригс докладва на Кларк, че е започнал да прави обобщена статистика за дейността на мисията, включително за нейната издателска дейност. /265/

От докладите му през следващите години, изпратени до ръководството на американския съвет в Бостън, може да се направят много важни изводи за мястото, което "Зорница" заема сред другите български вестници. В 1881 г. Ригс съобщава на Кларк обобщени данни за предишните няколко години, от които разбирааме, че когато той е бил главен редактор (а не грин, както пише на титулната страница), вестникът има 2000 тираж и 2000 абонати (1884 г.). Към първи май 1877 г. абонатите на месечното и седмичното издание са 3900, което е доста повече от тиражът на останалите български вестници, всеки един от които

Американският принос...

Има не повече от 1000 абонати. В 1878 г. тиражът на месечното издание е 1050, а на седмичното - 1540. През 1880 г. абонатите само на месечното издание вече са 3700, а на седмичника - 3750. /266/ Статистическите данни, приведени от Ригс, доказват по неоспорим списания и вестници до към 1890 г. Докладът, който Ригс съставя през същата година, сочи, че периодът 1881-1885 г. е пиков, абонатите на месечната "Зорница" растат неотклонно: 1881 г. - 4708, 1883 г. - 5382, а следващите две години, въпреки лекия спад, пак се задържат на много високо ниво: 1884 г. - 4666, 1885 г. - 4817. Съответните бројки за седмичника са: 1881 г. - тираж от 4022; 1883 г. - 3634; 1884 г. - 3372 и в 1885 г. - тираж 3350, абонати - 3100.

След 1885 г. започва постепенно намаление и на тиража, и на абонатите, което може да се обясни със Съединението на България и Народната конкуренция. В 1889 г. тиражът на месечника спада до 2200 бројки, а този на седмичника - до 2999. /267/

Данните за следващите години илюстрират процес на необрратим упадък: тиражът на месечната "Зорница" върви неудържимо надолу и от 1870 бројки в 1890 г. достига 1366 - в 1895 г., след което списанието вече не се публикува в Цариград; прехвърлено е в Самоков и след спливането си с "Дегеводител" издържа още само 5 години. Престава да излиза в 1901 г.

Що се отнася до седмичника, той също претърпява съществен срив: от 1925 души през 1890 г. абонатите му намаляват на 1176 през 1896 г. и което е още по-лошо: същата година престава да излиза, макар и временно, чак до 1 януари 1902 г. /268/

* * *

Освен към редакцията на "Зорница", Ригс има ангажименти от по-общ характер, като ръководител на Издателски департамент на Мисията. През последните двайсет години от неговия живот от така наречената "Байбъл хауз" (Библейската къща) в Цариград към българските земи потеглят стотици хиляди религиозни и научни книги; брошури и сборници с църковни песнопения. А както че стане дума по-нататък, разполождан като отделни листове, отпечатаното възлиза на милионни бройки.

Същевременно д-р Ригс не спира да работи нито за мяг върху свояте авторски произведения.

През лятото на 1878 г. той пише на Кларк, че работи върху книга, съдържаща "Български химни" (т. е. църковни песни) и почти привърши превода на Библията на турски език. /269/ Следващото му писмо обявява, че турска Библия вече е факт. От

Илайъс Ригс

него узнаваме имената на хората, които са му помогнали най-много в осъществяването на проекта: д-р Шофлър, Хериг и Робърт Уикли. /270/ А в края на годината, след тригодишен период на крайно напрежение и ужасни преживявания, свързани с погрома над българите, Ригс съобщава на Кларк, че той и жена му се оттелят на заслужена почивка. Макар и кратко, посещението в Англия и отицът на морския бряг влиява нови силы във вените на неуморимия творец. /271/ Следвоенният период в историята на американския издателски център, ръководен от Ригс, започва с издаването на книгата "Картина, които поясняват някои събития в Библията." /272/ Следващата стъпка е преиздаване и увеличаване тиража на вече отпечатаните религиозни трактати, както и подобряване на дистрибуторската мрежа.

През 1880 г. годишната конференция на американската мисия се провежда във вече освободеното Българско Книжество. Ригс е сред делегатите, които се събират в Самоков през месец април. Както знаем, той е идвал тук и в предишни години, но сега всичко му се вижда много променено; струва му се, че нещата се наредват все по-добре. Търновската конституция (гласувана от Уредителното народно събрание - 1879 г.) дава солидни гаранции за безпрепятственото съществуване на протестантското вероизповедание. В няя има и специален дял (VII), наричен "За свободата на печата", подсигуряващ пропължването на "Зорница" и излизането на друга мисионерска книжнина.

Оптимизъмът му намира отражение и в доклада, съставен в Самоков на 1 май, който той изпраща до секретаря на Американското Библейско Дружество - преподобния д-р Липман. След обичайните поздравления Ригс пише: "Препедът на евангелизаторската работа в тази страна през изминалата година ми дава възможност да благодаря на Господ и да бъда окърражен. Има стабилен напредък в циркулацията на Писанията, а също така и в работата на всички департаменти (отдели). Тоталната бройка на изданието на Българското Свещено Писание, напечатани от "Библейската къща" (The Bible House) в Константинопол през 1879 година, както несъмнено д-р Блис Ви е информирал, възлиза на 6572 тома, докато тоталната бройка на Писанието на всички езици достигна повече от 60 000. Една от най-окуражаващите страни на нашата работа сред тези хора още от самото начало, е била готовността, с която очакват Богът и те приемат, а можем да добавим и жаждата, с която очакват Божието слово на техния собствен говорим език." /273/ Конференцията в Самоков взема извънредно важни решения, за които, разбира се, своя глас дава и делегатът Илайъс Ригс. Тя решава в образователната практика на мисията да бъдат проведени редица реформи. На следващата година (1881-ва) учебните програми са коренно преработени: обемът на материала, който трябва да се преподава, се

увеличава, а с това и продължителността на обучението. То става по-всеобхватно и го-разнообразно. Принципът за приемане на ученици се демократизира и вече всеки желаещ може да постъпи в мъжкото училище, а не както преди - само тези, които дадат обет да служат на евангелизаторската кауза. От "Богословска семинария" то сменя името си на "Американски Колежански и Теологически институт", а девическото училище се преименува в "Бордово училище за момичета". Благоустроени са сградите и на двете учебни заведения; построен е пансион, благодарение на дарените на Американския съвет един милион долара от филантропа Аса Отис. /274/

През 1884 г. в Самоков се открива "Евангелска училищна печатница" към споменатия Теологически институт. Постепенно тя загочва да изземва функциите на мисионерския царирадски издателски център. /275/

На Самоковската конференция се разисква оживено и един друг въпрос: какъв трябва да бъде духът на печатаната протестантска литература. Никой не отрича, че е възможно тя да съдържа полемичен пасус, но издателският отдел, и най-вече неговият ръководител Ригс, се обявяват срещу това, мисионерската книжнина да напада Българската Православна Църква. Впрочем тази дискусия в средите на американските теолози върви от няколко години, инициирана от съчинението на Чарлз Морз.

Още преди Освобождението той публикува труда си "Протестантите са стари православни, или кои са протестантите? Разговори." /276/ След войната излизат три негови съчинения. Първото - "Гапата и римско-католическата църква, или наместник Христов ли е гапата и каква е римско-католическата църква" се приема толерантно от българите, защото насочва стрелите си срещу "папицашката" пропаганда. Не е такъв случај обаче със следващите две: "Слово за пости" и "Истинни поклонници". Както според местните луде, така и според част от мисионерите, тези две остро полемични брошури засягат Православието и в тях откровено са прокарани протестантски възгледи за църковния ритуал. Началникът на "издателския департамент" на мисията Ригс и преподобният Х. Хаскел реагират остро, отхвърлят споменатите творения на Морз и настояват към българите да бъде провеждана поплитика, в основите на която да залегне зачитането на българската им въяра. Самият Морз признава в спомените си, че негови брошюри, обединени в един том с общо заглавие: "Десетте заблуддения", срещнал противодействие: "Аз го предложих - пише той - на Издателската комисия на Мисията. За мое утвърдение братята от Комисията не го удобряха поради неговата откривеност и претирателния му дух, и не беха готови да го издават." Относно споменатата брошюра "Истинни поклонници" той е още по-откровен: "Тя беше убедителна защита на протестан-

тското учение и пълно опровержение на заблужденията на Българската църква." /277/ Ако си спомним и описаните в гисмата на Ригс различия между мисионерите от Борда и Методистката църква и ги съпоставим с горния случай, че може да стигнем до заключението, че последният е бил настроен изключително толерантно към православните българи и е прокарвал своите възгледи за сближение между двете веромисловедания в практиката на издателската комисия.

Впрочем това пропиличава от почти всичките му религиозни трудове. Когато през 1884 г. излиза неговият "Речник на Светото Писание", /278/ проф. Ал. Теодоров-Балан казва и зключително ласкави думи за дос-тоинствата му. Сравнявайки го с подобно помагало от И. Бакалов, той пише: "По наше мнение той "протестантски" го речете, но извънредно полезен за нашите християни речник щеше да бъде много полезен и на Г. Бакалова, за да излезе и неговият речник много по-добре. Той щеше да му уступи в много правилни посоки, както за нареддането на думите, тъй и за тяхното тълкуване." /279/

В тази "енциклопедия" има обяснение за имената на личностите, историческите факти, "поточните и морките", които се споменават в него. Поради големите несъответствия (в ущърб на Православният речник на Бакалов), проф. Теодоров казва: "Мирянинът ще предпочтете винаги да чете свещеното писане на език разбрал, и ще земе за туй библията, която притежаваме на български пак благодарение на "протестанти-те" и на блахения покой на православните. Каквото не разбира в България, че го научи от "протестантски" речник." /280/

Във времето след Съединението и Сръбско-българската война към училището в Самоков се учредява и "Индустриален отдел". Неговата

поява е инициирана от примера на Сайръс Хемлин, който давал на своите ученици възможност да се издържат сами. Работата му се съсредоточава около печатницата, която се изгражда под ръководството на Уийям Слимиър и от този момент тук започват да се подготвят повечето от мисионерските издания за деца. Момчетата, получаващи стипендии, се задължават да се трудят в печатницата поне по 3 часа всяки ден.

Илайъс Ригс, който пръвка да редактира всяка една брошюра, публикувана от протестантите, по никакво чудо успява да задели време и за още два големи свои проекти. Към 1890 г., съзвезде се от смъртта на своята съпруга Мери (1887 г.), той завършва двете първи части на капиталния си труд "Коментар към Новия завет", както и нова, преработена и обогатена версия на "Библейския речник". /281/

На следващата година (1891-ва) той издава Библията в малък, компактен формат. Както отбелзва изследователят на евангелската книж-

НИНА С. ТОМОВ, „Д-р Ригс направил умствни поправки, изхвърлил някои антични изрази и в някото място внесъл по-оляма ясност в текста. По съвета на некои наши по-видни книжовници и езиковедци и поради липсата на добре установен и общеизприет правопис, той задържал стария правопис.“ /282/

По това време д-р Ригс завършва и многократно цитираните тук „Реминисценции“ (Спомени), които издава сам и в николко бройки. Днес те са истинска библиографска редкост. /283/

Освен предишните издания на църковни химни, за които вече става на дума, в 1893 г. той публикува един нов том отъгълъм томът „Български „Свещени песни“, съдържащ 422 творби, и отдельно - 18 „равнопенни“. С. Томов пише: „Почти всички тези свещени песни са преведени или по-точно да кажем **побългарени** от английски.“ Но между тях има и такива, които са плод на лично творчество. Томов уточнява: „Оригинални от д-р Ригс са (номера): 75, 98, 210, 222, 224, 228, 234, 239, 280, 377... Останалите с малки изключения са побългарени от англичански от докторите Ригс и Лони.“ /284/

От 1894-та година Ригс започва да публикува един свой фундаментален труд, в който се поясняват мъчините за асимилиране от обикновените хора пасажи на Свещеното Писание. /285/

Работата по това издание, която може да се сравни само с издадената от него през 1871 г. Библия, продължава повече от пет години. Ето какво казва С. Томов: „Неуморимият труженник в полето на евангелската книжнина Д-р И. Ригс ни е дал едничкото пълно тълкуване (курсивът в оригинал. текст - бел. М., Г.) на целия Нови Завет на български в три тома.“ И добавя: „Това е, наистина, капитален труд. Д-р Ригс се отнася много сериозно към трудните за разбиране в Евангелията и посланието на апостола Павел.“ /286/

Същата тази година Ригс доказва, че се чувства неразделна част от българския културен живот. Помоглен от проф. Стефан Панаретов, той се отзовава на молбата да напише свои спомени по случай петдесетгодишнината от излизането на първото българско списание „Любословие“ и да ги публикува в юбилейния брой на „Зорница“.

В обяснителна бележка към автобиографичния очерк Ст. Панаретов пише: „Уважаемият Д-р Ригс е познавал лично покойния К. Фотинов, и е имал даже случай за кратко време да му бъде **сътрудник**... Помислих, че не ще бъде безинтересно за Българската читаща публика да чуе от Д-р Ригса въспоминанията му за Фотинова. Д-р Ригс твърде лобезно се съгласи на поканата ми, и има добрината да ми достави... очертание на своето кратковременно познанство с покойния първоначинател на Българската журналистика.“ Редакцията добавя още нещо: че Панаретов е превел статията от „английският оригинал на Д-р Ригс“, а между вероятните сътрудници на последния и на Фотинов по-

тавя Гаврил Кръстевич, участник в съвместното дело по подготовката и изданието на „Любословие“. Този участник в бележката тройка „Зорница“ оказава по следния начин: „Само той (Кръстевич) и покойният Д-р Берон... са имали тогава систематическо висше образование.“ /287/

Друг от „строителите на Съвременна България“, с когото Ригс поддържа връзка, е именитият учен проф. Иван Шишманов. От него писмо, съставено на 7/19 юли 1894 г., става ясно, че изследователят му отправя редица питания с цел да си изясни по-добре материала. Това проподчава от уводната фраза: „В отговор на Вашето писмо от 4-ий юли имам чест да Ви съобщя, че не съм в положение да отговоря на повечето въпроси, които ми задавате. Това, което знам за Фотинов, е изложен в спомените ми... Пращам Ви копие от тях, за да ги видите преди да почнете Ваший биографически очерк.“ Както вече бе казано, все пак Ригс дава редица важни поддръжности за съвместната си работата с бележития възрожденец; изяснява ролята на Бенджамин Баркър, снабдил печатницата със български букви; на А. Дамян и пр. Що се отнася до гроба на Фотинов, той казва: „Несъм пополжително уверен във възможното изключително ценено съведение за нашата историческа наука, което изтича на бял свет и благодарение на цитираното новооткрито писмо. /288/

През тази богата на събития година, редовната конференция на Европейско-турската мисия се провежда в Цариград. Д-р Едуард Хаскел пише в спомените си: „В 1894 год., като делегат от Битоля... имах чашето да бъда на гости у самия Д-р Ригс за една седмица. Жена му бе починала в 1887 год. И той живееше в дъщеря си, гъжа Троубридж, вдовица на мисионер. Имаш случаи да водя с Д-р Ригс доста интересни разговори, на парахода по Босфора, с който отивахме ежедневно на заседанията в Стамбул.“ Мемоарите са от първостепенна важност за изясняване на изключителните научни качества на нашия герой; част от тях (за младежките му години) вече бяха цитирани, затоватук че се спрем съвсем накратко върху някои детайли. „Млад и незрял - казва Хаскел, - аз го попитах веднъж дали знае турски само да говори или и да чете и да пише. Той ме погледна доста зачуден, но отговори с една слаба усмивка: „Дълги години преди Вие да се родите, аз четех и пишях на турски език.“ Понаратък разказващ добавя: „После се научих, че той е участвал в превеждане на Библията на тия език и е писал **стихотворения на него!** Този **гений**... е печатил една граматика за български език... и е бил един от първите редактори на „Зорница“. /289/ Ригс контактува с елита на българската интелигенция от години. Вече говорихме за вързките му с Неофит Рилски, Фотинов, Захари Княжески, Сава Радулов, Димитър и Константин Миладинови, Славейков, Чомаков, Ботю Петков, Михайловски, поп Димитър Протонектарий, Ст-

Панаретов, проф. Шишманов и пр. Размени със своите събрата по перо информация за миналото, обсъжда заплетени научни казуси. Всичко това ни дава основание да го определим и като **историк** на българската древност. Това проличава най-ярко в „Библията на български“, публикуван в „Мисионерски вестител“, /290/, и току-що упоменатия мемоарен очерк за работата му с Фотинов. Заштото, той не само описва събития, на които е бил очевидец, но и неща, научени от неговите контакти с българската интелигенция; от документи, събрани от американски умотворения, песни и предания; от документи, събрани от американската мисия.

И в двете горепосочени статии той пресъздава исторически факти от времето, предхождащо началото на работата му сред българите (1838 г.). Така например преди да започне разказа си за Неофит Рилски и Фотинов, той се спира подробно на ролята, която са изиграли другите книжовници, за да се съдне общоизточническата мечта - появата на Свещеното Писание на матерен език. Ето само един малък цитат: „Българският превод на Новия Завет от Г-да Серафима Ескизаарченчина и Салунова Тревненччина, печатан в Букурещ на 1828 г., съдържа четирите Евангелия само.“ /291/

Прави сълно впечатление, че освен фактът за наличието на издание на Новия Завет, предшествуващ смирненското на Неофит от 1840 г., той знае: къде е станало това събитие (в друга голяма българска колония); точните имена на книжовниците; родното им място. С риск да отидем твърде далеч в предположенията си (нещо, което обикновено не си позволяваме), че добавим, че сведение то за тревненския произход на Салунов най-вероятно е получено от П. Р. Славейков.

Писането на Мемоари е приятно нещо; въльняването в богатството на българския народен епос, може би още по-вълнуващо, но дългът Към Господа наш, е главното, което доминира ценностната система на Ригс. Нито за миг той не прекъсва работата си върху „Тълковение на Но-вия Завет“. В 1897 г. публикува втори том от фундаменталния си труд. /292/

Същата година (1897) Ригс публикува второ издание на малката „Фарминна“ Библия. С. Томов уточнява, че в него „са направени малки промени в правописа - изхвърленни са буквите ѹ (еръй), Ѵ и Ѽ Ѷ в инициалния падеж“. /293/

През 1898 г. най-после, след половин декада, прекарана във взирадане над староеврейския оригинал, сравняването му с българския превод и мъчителни многообразни редакции, Ригс публикува третия том от „Тълкуванието“. Той включва тази част от Новия Завет, която започва с „Посланието на апостол Павел към Галатяните“ и завършва с „Откриванието на Йосана“. /294/

С отпечатването на този капитален за Християнската теологияска

Книжнини труд приключва цяла една епоха в историята на „Байъл хауз“ в Цариград. След 1898 г. почти всички мисионерски издания заповат да излизат в „Евангелската печатница“ в Самоков. Впрочем това е нещо естествено, като се вземе предвид, че центърът на българския културен живот постепенно се измества от изложението по-горе фактори се премества от турската столица по-близо до столичната на новото Българско кръжество - София. /295/

И ето че вече в Самоков през 1900 г. Ригс издава тома с религиозни химни, озаглавен „Приitura на свещените песни съ напеви“. С тях колосалният труд на бълбъва до 626 прекрасни образци на църковната химнология. /296/

В спомените си Х. Хасел казва: „Заслугите на Д-р Ригс в превода на свещените песни поставят всичца ни в големи и трайни задължения. Цели **три четвърти** от нашите Свещенни Песни (или 472 от 626-те) са били преведени от него. Безценната му книжовна работа продължава почти до края на живота му. Той почина в Цариград в 91-та година на своя живот.“ /297/

Същото отбелязва и С. Томов: „Д-р Ригс е работил по превеждане на свещени песни почти до последния си час.“ /298/

Д-р Илайъс Ригс потегля към Небесния Иерусалим през 1901 г., но неговото творчество продължава своя земен път.

В 1902 г. другарите му включват някои от преводите му в сборника „Въздържателни песни“. /299/ Антиалкохолната битка на мисионерите е една от доминантите в тяхната работа сред българите; същевременно - много подценявана от изследователите. Така например в спомените си Яков Кларк разказва, че американските протестанти издали и разпространили несметно количество литература по този въпрос, а лично за себе си отбелязва: „О баща ми и от други места Бог ми е дал малко пари... с тези пари, между другото, съм печатил около 200 000 въздържателни брошюри, от които повечето са вече разнесени из България и Македония.“ /300/

След смъртта на Ригс е отпечатана за трети път и неговата малодактическа Библия (1906 г.). Както казва С. Томов, оригиналната му редакция е запазена, като издателите си позволяват само дребни промени в правописа. /301/

В известен смисъл може да се каже, че делото на Ригс претърпява след неговата кончина своеобразен ренесанс. През 1907 г. мисионери те публикуват в Самоков още по-луксозно издание на „Свещените песни“, включващо 626 химна, с илюстрации и ноти към някои от тях. /302/ Татяна Несторова се е потрудила да обобщи статистическите данни за дейността на издателския център към американската мисия. Той надхвърля транзицитите на нашето изследване - обхваща 33-годишен период (до 1909 г.). Но в общи линии закономерностите са същите и относно

периода до края на 1900 г. Авторката отбележава, че американците печатат средно около 2 201 608 страници годишно, а числото за целия период е направо астрономично - 72 653 077". Тя добавя, че мисионерите са изчислявали българското население на 4 551 000 души и прави логичното заключение: "Това значише, че до 1909 г. американците са осигурили най-малко по 16 страници мисионерски печатен материал за всеки български мъж, жена и дете." /303/

Ще добавим само, че върхова година в това отношение се явява 1880-та; тогава са отпечатани 5 179 424 страници. Фактът може да се обясни с обстоятелството, че тя е гървата година след Освобождението, в която американската мисия успява да заработи с целия си потенциал и върху основата на решението от отменаната Самоковска конференция да разпърне напълно своите просветителски възможности. След като края на века е видим, но в последната година от Ригс количеството литература е толкова голямо, че впечатлява с мащабите си всички съвременни изследователи. През 1900-ната година отпечатаните страници са 1 030 438. /304/

* * *

"Тогава Иисус се приближи при тех (неговите единадесет ученици - бел., Г. Г.), та им говори, казвайки: Даде ми се всека власт на небето и на земята. Идете прочее, научете **всичките народи**, и кръщавайте ги в името на Отца и Сина и Светия Дух, като ги научите да пазят всичко, що ви съм заповядал" (Евангелие от Матея, 28 : 18-20).

Несъмнено тези напътствени думи на Христос, казани след Негово то Възнесение, са пътеводна звезда, която отвежда Илайъс Ригс на хиляди километри от родния дом, сред непознатите народности на Балгарския полуостров.

Евангелизацията, проповядването на Словото Божие, го задържат тук 69 години (с малки прекъсвания, посветени на работа сред странджите-арменци).

Народът, наречен български, отчаяно се нуждае от Светото Писание на родния си език. В църквите му властва гръцкият. Той е наложен от фанариотското духовенство, което удържава репресивната сила на робството: към потисничеството на османлиите, цариградската патриаршия прибавя духовния мрак и потисничество. Защото този език е напълно неразбираем за четирите милиона и половина бъгари...

Но също така неразбираема е проповедта на църковно-славянския - русофилиран вариант на старобългарския. И въпреки че Светите братя Кирил и Методий още преди 1000 години са дали на този народ азбука и църковни книги, сега много малко от техните оригинални трудове са запазени; сред населението циркулират силно видоизменени,

претърпели многобройни чуждоземни (включително сръбски) редакции на Евангелието.

Българинът може да "избира" в черквата между абсолютно неразбираемото четене на гръцки и по-мilitия за ухото църковно-славянски, но Истината, въплътена в словото на Иисус, така или иначе не достига до него.

Разбира се - народът усеща със сърцето си силата на Неговите думи, мистическата среда на малките окъденни и скъслени черквици, които е опазил, му помага да оцелява. Но душата, устремена винаги нагоре към Небесното царство, жадува за нещо ново...

Тя - душата българска, се моли за евангелска проповед на простонароден език.

Точно тази голема празнина идват да запълнят Ригс и неговите другари. Опрели се на най-културните личности на епохата, те и англичаните благодетели на българите (като Баркър и Лийзвър) отпечатват през 1840 г. Новия Завет, в превод на Неофит Рилски, а след още тридесет години упорит труд Ригс и Лонг заедно със Славейков и Христодул Костовици даряват народа с цялата Библия на Матерен език. И здраво и честично

важно уточнение относно този изящен превод внесе един доклад на Ригс, в който той разказва, че е извършил превода от староеврейски срингали.

Но за да се осъществи на практика възхновеното от Господа дело, са били необходими, освен много знания, още: упорство, безкрайна вяра, че служиши Нему, но и на българския народ, който чрез страданието си е застъпил великото щастие да се изтърне от бездната на духовния мрак и да потегли по светия път на Възраждането.

Мисионерите преценяват българите именно по този начин - нация, която в процеса на формирането си показва завидни качества и е предопределена от съдбата да играе водеща роля на Балканите.

А самият Ригс по време на своите първи пътувания в Македония (30-те години) и по-късно (1840-та и 1843 г.), когато успява да прекоси още по-голяма част от Полуострова, започва да изпитва и нещо по-съмнително към този народ - състрадание,уважение и обич. Но за да се случи това - голяма роля изпълва срещата му с обаятелни хора, като Неофит Рилски, контакти с когото той ще търси при всяка възможност, притеглян и от райската хубост на манастира "Св. Иван" и неговата окопност. Решително ще се окаже приятелството и с друг голям книжовник - Фотинов; за него до края на живота си Ригс ще запази спомена "за един учениолюбив човек" и ще го почита "за кротокдушието и християнската му набожност". /305/

Освен тези, с които работи върху Библията, той се среща още с десетки други интелигенти, притежаващи споменатите качества: бъратята

Димитър и Константин Миладинови, Ботьо Петков - башата на Христо Ботев, д-р Чомаков, Радулов, Княжески, Богослов, Кръстевич, Михайловски - братата на Иларион Макариополски; с блестящите преподаватели в Робърт колеж, като проф. Стефан Панацев; с литераторите и изрядни редактори на "Зорница": П. Димитров, А. Чанов, П. Мусевич-Бориков.

И разбира, че тези добродетели са иманентна същност на целия български народ.

Ригс и сподвижниците му - мисионери, задоволяват "ученолюбивето" на младата нация, издавайки стотици книги в хилядни тиражи; с милиони напечатани страници съдържащи полезни знания. Това няма да бывает сходни, неразбираеми писания, които всеки би захвърлил в огъня. Не, това са книги, които ще красят българските домове; ще се предават от ръка на ръка. Защото са написани на **новия** литературен, ясен език.

Сред тях са: Новият Завет и цялото издание на Библията, "Библейският речник", "Тълкованието" на Светото Писание, които и до ден днешен се намират в обръщение (но много хора не знаят, че са "протестантски").

Религиозната книжнина доминира в дейността на ръководения от Ригс смирененски издателски център, както и в подопечната му "Байбънхайуз" (Библейска къща) в Цариград.

Но тези духовни средици ще разпространяват по земята българска лъчите и на светското познание; от там до Македония и Добруджа, до Моравско (Пиротко и Нишко), до Одринско и чак до Бесарабия (Одеса) ще постигат педагогически помагала, като блестящото "Земеописание" на Фотинов, граматиките на Богослов, аритметиките на Радулов, учебниците по психология на Ботьо Петков и Княжески.

Неоспорима е ролята на Ригс в създаването и на първото българско периодично издание - "Любословие", а той и жена му Мери малко по-късно начават и първото списание за българските дъца, в което съпругата му ще се отличи с прецизни дидактични статии, предназначени за младите майки.

Ученолюбивето на българите, но и на своите сънародници, Ригс ще се старае да задоволи със собствените си трудове: на първо място с граматика на английски, създадена през 1844 г.; по-късно - с участието си в редактирането на учебника и речниците на Морз и разбира се, със започнатата от него през 1864 г. "Зорница".

Най-много силни отдеяла обаче за опазването на "кроткодушието" - нравствената чистота и благост на този народ; на дълбоко вкоренената му християнска набожност. Неговите статии, разказващи леко като приказки притчите от Свещеното Писание, са истински шедьоври на религиозната литература. Моралните внушения, които той прави въз

основа на живота на Моисей, могат да се разглеждат като един от първите опити за създаване на българска теологическо-философска литература.

На същата тази потребност от нравствено извъисяване са посветени разработките му, подпомагащи разбирането на трудно усвоими пасажи от Евангелието, както и Библейският речник, даващ точно и ясно тълкуване на исторически достоверни събития и факти, на личностите и техните дела, изпълвали страниците на най-великата книга, създадена от човечеството.

Илайъс Ригс улавя и още нещо - нуждата от поезия в душата на този народ - самият той създал прекрасни песни, предания и поговорки. С богатството на българския фолклор той се запознава чрез сборника на братя Миладинови. А техният житейски подвиг, жестоката им съдба (отровени от гърците) стават допълнителен стимул за д-р Ригс да преведе творчеството им на английски език.

И по този начин да стане първият англо-саксонски автор, открил за света безценната българска книга, с която може да се гордее всяка една нация.

Влечението към красотата и поезията, заложено в душата на българина, но и собственото му убеждение за начина, по който Божиято сподъво достига най-лесно до сърцата на хората, предизвикват Ригс да се захваща със съчиняването и превода на стотици църковни песни. Него-вите сборници, както казва С. Томов, търпва ще бъда обект на пристранно изследование от българската химнография. Обшироно поле за научни проучвания има и пред тези, които ще обрнат вниманието на първокласната роля на Ригс и мисионерите във въздържателското дело и литература, свързана с него.

Паралелно с изучаването на фолклора и живата реч, по време на обиколките си из България Ригс дава интересни оценки от областта на народопсихологията; трупа знания за географията; пише "топографически" очерци и пътеписни бележки за Македония, черноморското крайбрежие и специално за Варна.

Всичко това му дава кураж да се включи в една от най-съдъбовните дискусии на XIX-то столетие - тази за литературния новобългарски език. И докато пръвоначално той смята, че македонските говори са най-подходящата негова база, по-късно, в процеса на работа върху Библията, набира сили да се откаже от предишното си мнение и да се застъпи за източнобългарското наречие, практикувано от мнозинство-то книжовници.

* * *

Колкото повече напредващо изследването за Илайъс Ригс, толкова
98

Но истинско откърването свише бе да се запознаем с участието му в национално-освободителните борби на българския народ. И докато ролята му на посредник между българите и протестантите е донякъде изяснена в науката, други две теми бяха "tabula rasa" както за читателите, така и за самите учени.

За първи път в това прouочване се разкри ролиата на Ригс в преговори със самите гърци по времето на църковния събръск от началото на 60-те години на XIX век. Ала като истински непоколебим защитник на българските национални интереси го извиха новооткрилите негови писма-доклади, изпращани до Борда в Бостън. Те показваха няколко изключително важни неща: участието на д-р Ригс в списването на "Зорница" по времето след Априлското въстание; лидерската му роля в редакцията, предвид отсъствието на Байнтън (особено през 1877 - началото на 1878 г.); и докато между "великите благедетели на българския народ" (както ги нарича Матев) се поставяха главно Скайлър, Макхан, Пиърс, Лонг и Уошърн, то вече дойде време в тази фазанга от наистина заслужили личности да бъде причислен и Илайъс Ригс. Задачата, която той пише в "Зорница" относно "уродите по планета" (1876-1878 г.), както и участието му в преговорите с гръцкото духовенство за преразпределение сфери на влияние върху балканските земи, го изявяват като водеща фигура в тези преврънали се в ожесточена битка разговори. Позицията му трябва да влезе в учебниците: виждаме един американец да защищава българския характер на Македония сред гърците домогвания, като че ли става дума за неговия роден щат.

Ригс и американските мисионери успяват да отвоюват от гръцката пропаганда, която иска да ги прогони от Македония, съществени отстъпки. От първоначалните си планове да доминират върху цялата област в крайна сметка елините се съгласяват да допуснат американците до линията Серес-Воден. А по-късно отстъпват още на юг - позволяват им да изградят своя станция в Солун и община в близкото с. Тодрак.

Същата позиция поддържа редакцията на "Зорница" по времето на Цариградската конференция (1876-1877 г.) и Берлинският конгрес (1878 г.). Тя е откривено проБългарска, оскъдща гръцката мегаломания, денонационализаторската политика на сърбите в подарените им от Русия Гърция и Нишко. Вестникът се обявява и срещу даването Доброджа на румънците, поднесана им "на тесния" от безхаберната относно българските интереси руска дипломация (последната склучва сделка: поддържайки българска Доброджа на власите, си присъюва румънска Бербия).

Зашлагата на националните интереси и популяризирането на истината за българите пред света са вероятно най-важното, което Ригс и мисионерите успяват да свършат в международен план (зашлагът във Вътрешен - издavanето на Свещеното Писание на говоримия език, е извън всяка конкуренция). Д-р Ригс открива за сънародниците си езика и мъдростта на българите чрез граматиката и чрез сбирката на братя Миладинови, които сравнява с най-голямата достъпност на американски народен гений - публикуваната от Сър У. Понтифелю - "Песен на Хуаята", превъздаваща кратката, но епична история на Младата нация.

По-късно, в статията си "Библията на български" (1872 г.) дава допълнителни подробности за Младалото на страната. Като прибави: "Неговите "Реминисценции", мемоарите, публикувани в "Зорница" и дневникът му, ще се уверим, че той е мисионерът, дал най-пълна информация на задокеанская публика относно историческо-то битие на българите през XIX век.

В този смисъл спокойно можем да определим д-р Илайъс Ригс като **първият американски българист**. Будейки общественото съзнание в своята родина, мисионерите д-р Ригс, д-р Лонг, д-р Кларк, д-р Дуайт, д-р Уошърн постигат и нещо друго, не по-малко важно: отпризване на филонтроничните чувства на американците, които в тежките години 1876-1879-та, а и по-късно (след Илинденското въстание), изпращат в България помощи за стотици хиляди долари; строят болници и къщи; обществени трапезарии и сиропиталища.

Един по-далечен отзив от тази филантропия, начената през XIX век е защитата от страна на мисионерите на български народ по време на войните (1912-1919 г.), когато на два пъти те се намесват решително 101

Американският принос...

и предстврата във воюна от САЩ на България, /306/ Заедно с американския консул Мърфи осуетяват окупиранието на страната от войски на Антанта (1918-1919 г.); работят активно за форсироване на положителни обществени нагласи относно българите и в годините след Първата световна война.

Непреходна стойност за българската национална кауза съдържат хилядите документи, събрани от мисионерите за народностното съобщение на Балканите. Сред тях най-ценните са тези, които по неоспорим начин доказват, че славянското население в Македония е българско. Ригс Неведънж отбелязва този факт в своите записи, а в „Зорница“ публикува етнографски карти и статистики, поддържащи горното становище.

* * *

„Досподнегто слово дойде... и рече: Стани, иди в големия град Нине-вия.“ (Книгата на Пророк Иона, 1 : 1-2.) Вероятно стотици пъти Илайъс Ригс е чувал в съня си тези думи, запомнени от Библията.

Те са останали в неговото съзнание от времето, когато започва работата върху своята „Хадийска граматика“.

Но защо, идвайки от Цариград, той нито веднъж не посещава блънваните в младостта земи по поречието на реката Търъл, където се е намирала столицата на Асирио-ававилонците и хадийците?

Ригс се е срещал с Остин Лърд, пътешественик и дипломат. И двамата в периода 1839-1879 г. са имали възможност наведнъж да обсъдят научните си планове, да поговорят за величието на Ниневия, за богатствата на древния град, който се очаква да излязат изпод земята.

Но ето че единият от тях (Лърд), мечтателят, но и материалистът - прътва на Изток, колеа в Немруд и Куонджик и намира столицата на Синахерид и Ашурабанипал. Открива дворци, чиито архитектурни и скътурни ценности смаиват въображението. Освен на злато и сребро, на монети и бижута, той се наставва на огромна библиотека, съдържаща 30 000 „тома“ глинени плочки с клинописно писмо, заключили в себе си тайната на Великата цивилизация, създадена от асирити, хадийци, вавилонци...

Провидението решава другият от двамата (Ригс) да предпочтете пътуването в западна посока. И да открие едно съкровище от самородно „злато“, от което преди него са черпили малцина богоизбрани люде, като братя Миладинови. Той открива богатството на българския самобитен фолклор и език; епични песни, събрали спомена за достоверни исторически събития, предания и легенди, вярвания и народни мъдрости, конкуриращи се по своята стариност с културата на Международно...

Илайъс Ригс

Надали ще разгладам цялата истина около въпроса: защо големият учен постъпва именно по този начин, преборвайки се със свите дългогодишни научни пристрастия (нека приложим, че освен хадийска граматика, той бе превел Библията от староеврейски).

Поне нека опитаме...

В една своя статия от 1877 г. Ригс бе написал, че пред Моисей е стояла необходимостта да избира между следните възможности: „От една страна имаше веществено богоатство, пътски наслаждения и светски почети; а от друга - бедност, страдания и безчестие (унижено дос-тойнство).“

Подобно на Моисей, Ригс избира второто. Бе живял бедно, но честливо; бе страдал за нещастията на един поробен народ, подложен на варварско изтребление и религиозен гнет; приживе името му остава не особено известно, а сто години след смъртта му е почит забравено.

Подобно на Моисей, Ригс скъючува един морален завет с обичания от него български народ - да го изведе от тъмнината на духовното робство.

Заедно с малцина благородни американци той води този народ по пътя към „Обетованата земя“, без да му обещава реки от „мед и мляко“. („Ще ви заведа в земята на ханаанците... дето текат млеко и мед.“ - Изход, 3 : 17.)

Но той му дава нещо много важно, храна за душата - Свещеното Писание на майчиния „сладък“ език. На този нов бряг има и множество нематериални блага: свобода, демокрация, човешки права, научен прогрес. Те не са останки от някаква древна, мъртва цивилизация, а продукт, създаден от най-младата нация в света - американска.

Ригс се старае до сегашния си час да изпълнява този нравствен договор между двата народа, предавайки завета на тримата си сина и своя зет (всичките мисионери), на по-младите си другари - проповедници. Години след неговата смърт заветът се спазва и от двете страни: българи и американци развиват благородно сътрудничество; въпреки всеобщото безумие, обхванало света, не воловат едини срещу други по време на Първата световна война.

До онзи злокобен ден... до фаталния 13-ти декември 1941 г., когато

един цар, мнозинството от постушното му народно събрание и един премиер (добър археолог, но слаб политик) обявяват безсмислена и са-

моубийствена война на САЩ и Англия.

Тристранният пакт **не ги задължава** да сторят тази голяма злина на своя народ.

Дори посланикът в Берлин - Петър Драганов, е изненадан от случи-

лото се. Той изтраща тревожна телеграма от столицата на Райха, в ко-

ято Укасан гита: „Какво правите? Договорът с Германия не ни обвр-

звава да вършим това.“ /307/

Остава висящ въпросът: защо тези "герои" не обявяват война на Съветския съюз. Въпреки че някои русофили у нас се опитват оправданически да обяснят този факт с мита за вкоренния се в народната душа мит за "Дядо Иван".

Скоро "символичната" война се превръща в напълно реален конфликт между София и Центърът на столицата в сринат от въздушните бомбардировки. От небесата се посичва огън и върху Карлово, Враца... След споменатите "държавници" други - още по-члеустрени от тях, решават да до унишожат завета, склучен от дедите им: обявяват религиозната вън от закона, по решение на техния си "народен" съд хърълат протестантските проповедници в затвора, след изтръгнати с нечувани мъчения "признания". /308/

Петдесет години българските слуги на Звяра - червеният руски анималист, тъпкаха безпощадно завета на Ригс: неговите книги и цялата евангелска книжнина бяха подложени на "аутодафе". Нашенски самозованни "форери" и малограмотни "активисти" в стила на един тежен германски колега арестуваха малко останалите мисионерски книги и ги държаха в занданите като опасни политически затворници.

Ние, историците, които плахо надничахме в така наречените "спецфондове", си мислехме, че Варварство, за което пишеше Ригс, относно се е върнало по нашите земи. Започнахме да губим надежда, защото, както би казал Dame Груев: виждахме занапред само "ужаси без край" ...

Но чудото се случи. Дойде денят на големите промени. И отново изгря "Зорницата". /309/

А тя, както бе казано в настоящото изследване, е била и винаги ще бъде символ на духовното единение между българския и американския народ. Це я забележим ли всички - как припламва рано сутрин на бледосиния небосклон?

Или още ни е повредено зрението от яркочервените прожектори, ослепявали ни цели 50 години?

Уверен съм, че рано или късно всички българи ще я съзрат. Тогава ще поискат да покажат малката звезда и на децата си. А после може би ще ги превърнат и ще наченат оптимистичната приказка, която започва така: Имало едно време един добър човек, когото народът наричал Дядо Илия Ригс... /310/

Бележки:

1. T. Laurie, The Eli volume: or the contributions of our foreign missions to science and human well-being, Boston, 1881, p. 228.
2. Това е точно наименование на мисията. Всички други, използвани в осъдъната българска литература за протестантското проникване на Балканите, са доста погрешно представени. Правдоподобно е да се обясни този пропуск с обстоятелството, че повечето от авторите не са работили с автентичните документи, съхранявани в американския архив. Ето и названието на английски: American Board of Commissioners for Foreign Missions. Единственото изключение вероятно е Т. Несторова.
3. За него и немалката дейност на Библейското общество вж. по-подробно: James Clark, Benjamin Barker and the Bulgarians.-В: Исследания в чест на професор доктор Христо Гандев. С., 1983, с. 211-224; R. Clogg, Benjamin Barker's Journal of a Tour in Thrace (1823).-in: Historical Journal, University of Birmingham, Volume 12, № 2, 1971, pp. 247-260.
4. Н. Данчов, И. Данчов, Българска енциклопедия, С., 1936, т. II, с. 1333.
5. Български преглед, г. IV, 1898, кн. 11, с. 53-78.
6. Юбилеен сборник по случаи петдесетгодишнината от започването на Евангелската мисионерска дейност в България, част -II. Самоков, 1909; Юбилейна книга на Българското евангелско благотворително дружество. По случай петдесетгодишнината му 1875-1925. С., 1925.
7. Сп. Родина, г. III, 1941, кн. 3.
8. М. Стоянов, Начало на прогресантската пропаганда в България.-В: Изветия на Института за история при БАН (по-нататък, само ИИИ), том 14-15, С., 1964, с. 45-67.
9. Срв. Българска възрожденска книжнина. Съставил: д-р Манъо Стоянов, С., 1957, т. I, с. 429; M. Стоянов, Начало на прогресантската... с. 46, бел. 2. Так авторът съобщава, че "еյзенплатири от нея липсват в България".
10. Хр. Огнянов, Американски мисионерът открива български езикъ за запада. Българска граматика от Елайо Ригс.-В: Македоно-български преглед "Вардар", г. III, 1996, кн. 5, с. 7-10. С откраднатите заструги на този голям българин и приносът му към науката ни запознава подробно Бояко Киряков в чудесната си книга: Христо Огнянов. Биография", напечатана от издателска къща "Гутенберг", С., 1999, 286 стр. След като научава за открытието на Огнянов, Петър Шопов успява да се снабди с екземпляр от граматиката на Ригс и я подлага на научен коментар заедно с тази на Чарлз Морз. Вж. П. Шопов, Първи езикови и културни връзки между българи и североамериканци.-В: Исторически преглед, г. XXXIV, 1978, кн. 6, с. 78-83.
11. П. Шопов, Пропагандата и просветната дейност на американските библийски общества в българските земи през XIX в.: ИИИ, т. 23, 1974, с. 149-184.
12. В. Трайков, Протестантските мисионери и борбата на българския народ за църковна свобода.-В: България в света от древността до наши дни, т. I, С., 105

- 1979, с. 461-468; **V. Traikov**, The First American Protestant Missionaries in Bulgaria, Past & Present, S., 1982, рр. 195-202.
13. **Й. Николов**, Борбата на Матей Преображенски против протестантската пропаганда. В: *ИИИ*, т. 18, с. 1967, с. 213-230; **Й. Николов**, Васил Чолаков и протестантската пропаганда през Възраждането. -В: Исторически преглед, г. XXV, 1969, кн. 4, с. 89-102.
14. **Христо Ст. Христов**, Протестантските мисии в България през XIX в. - ГДА "Св. Кл. Охридски", т. XXVI (ЛII), 1976/1977, кн. 3, с. 141-237 (част първа); част втора: ГДА, т. XXVII (ЛII), 1977/1978, с. 115-171.
15. **А. Пантев**, Българският въпрос в Англия и САЩ (1878-1903 г.), докт. дис., С., 1999; **А. Пантев, Р. Генов**, Гладостон и българите. Политика на граведна страсти, С., 1986; **А. Пантев**, Историческата българистика в Англия и САЩ (1856-1919), с. 1886; **А. Пантев**, От симпатия към подкрепа. Нижи особености в историческа българистика в Англия и САЩ.-В: Университетски изследвания и преподавания на българска история у нас и в чужбина, с. 1982; **А. Пантев**, Политически мотиви в историческата българистика в Англия и САЩ до 1919 г.-В: Първомеждународен конгрес по българистика, Доклади, том. I, История и съвременно състояние на българистиката, с., 1982.
16. **Р. Радкова**, Неофит Рилски и новобългарската просвета, С., 1975, с. 100-109; **Ив. Снегаров**, Принос към биографията на Неофит Рилски, С., 1951.
17. **Ив. Илчев**, Робърт колеж и формирането на българската интелигенция. -В: Исторически преглед, г. XXXVII, 1981, кн. 1, с. 50-62.
18. **T. Nestorova**, American Missionaries Among the Bulgarians (1858-1912), Boulder, Colorado, 1987.
19. **Ил. Конев**, Америка в духовното пространство на Българското Възраждане, С., 1996.
20. Вестители на истината. История на евангелската църква в България, С., 1994.
21. **Пастор Димитър Милев**, Евангелизъмът и историята на Евангелската църква във Велико Търново. В. Търново, 1982, второ издание - 1998; **Б. Кожухаров**, Първата евангелска църква в България, основана през 1868 г. в Банско. Из дейността на американските мисионери, С., 1996.
22. **Пастор Тимотей Михайлов**, Пастирска гологта, С., 1997.
- (23) **Ел. Хаджиниколова**, Алберт Лонг и българите (1857-1877). Към историета на американското протестантско мисионерство в българските земи през Възраждането. -В: Сб. Българистиката в зората на ХXI век. българо-американска перспектива за научни изследвания, С., 2000, с. 32-42.
24. **L. Wiener**, America's Share in the Regeneration of Bulgaria (1840-1859). -in: Modern Language Notes, Baltimore, 1898, Issue 13.
25. **J. F. Clarke**, Sketch of the European Turkey Mission of the American Board, Boston, 1901.
26. **R. Thomson**, The Jubilee of Evangelical Work in European Turkey. - Missionary Herald, Boston, November, 1908, Issue 11.

27. **E. Haskell**, American Influence in Bulgaria, New York, 1919.

28. **W. W. Hall**, Puritans in the Balkans. The American Board Mission in Bulgaria (1878-1918). -in: *Studia Historicop-Philologica Serdicensis*. Supplement, Volume I, 1938.

29. **R. Daneel**, American Philanthropy in the Near East (1820-1960), Athens, Ohio, 1969.

30. **J. Feed**, America and the Mediterranean World (1776-1882), Princeton, 1969.

31. **J. F. Clarke**, Bible Societies, American Missionaries and the National Revival of Bulgaria, Harvard, 1937, Reprint, 1971.

32. За краткост, но-нататък в текста, архивът на Американския съвет на пълномощниците (Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions), съхраняван в Харвард, ще бъде цитиран чрез абревиатурата РАВС; съответно - този на Македонските Глагориотични Организации, като АМГО. Следмените си И. Ригс е назован: "Реминисценции (от миналото) за моите деца".

Вж. **E. Riggs**, Reminiscences for my Children, 1891. Трудът е съставен 10 г. преди неговата смърт (1901 г.).

33. **Е. Ригс**, За Отпразнуването на Педесетъгодишнината на І-й български журналь.-В: Зорница, г. XIX, бр. 28, 9 юли 1894, с. 110. Вж. Целият текст на тези спомени в: **Г. Генов**, Е. Бугарчева, Градциво за биография на Иланъс и Мери Ригс (в следващата книжка).

34. Преди всичко това са теченията на "Мисионерски вестител" ("Missionary Herald"), "Левантински вестител" ("Levant Herald"), "Зорница", "Мисионерски новини от България" ("Missionary News from Bulgaria"). Самоков, "Детеводител", Самоков, и др.

35. Вж. **Rev. Robert Thomson**, Memorial Service for the late Rev. Elias Riggs, D. D., LL. D., Constantinople, 1901, Е. Хаскен, Азъ познавамът всичките редактори, спомени.- В. Зорница, г. 51, бр. 12-13, 8 април 1831, с. 11; Д-р Илия Ригз (колективен биографичен очерк от неговите колеги), със снимка.-Пак там, с.3; **В. Тодоров-Хиндзолов**, "Зорница" и нейните основатели Ригзъ и Лонгъ за настоящето Възраждане и Освобождение, според американски мисиски документи.-

36. **Rev. Robert Thomson**, Seventy-fifth Anniversary of the American Mission at Constantinople, 1906.-in: Almanac of Missions, American Board, 1915, р. 89-90.

37. Вж. The American Presbyterian and Theological Review, New Series, Volume II, № 1, January 1863, pp. 65-69; Volume II, № 6, April 1864, pp. 259-276.

38. Вж. **Иван Михайлов**, Някои факти и лица, чрез което споменаване изразяваме признателност към Американските Съединени Шати, ръкопис.-В: АМГО, необработен. Трудът е съхранен и предаден в споменатия архив от П. Тилков и без неговата помощ, това неподписано изследване нямаше да бъде лесно идентифицирано.

39. Вж. ЦДА-КМФ (Колекция от микрофилими). Пак там, ф. 246. Българска екзархия, БИАН-БКМ, ф. 328, Никола Иванов Базаров, а.е.1, л.1-44. Описани на биографията му. Дава сведения за дейността на редица мисионери, НАБАН, ф. 11. Иван Шишманов: съдържа писма и други сведения по темата от

стременятия по-горе Лъо Винер и Ригс; материали за участниците в превода на Библията, като Христодул Костов и Сицанов. За последния и върхът му с протестантите, вж. още Ив. Шишманов, Христодул Костовски. В. Избрани Съчинения, С., 1965, т. I, с. 279-282; К. Самарджиев, Григорий Григориев, Избрани днешници, С., 1972; Михаил Арнаудов, Иларисон Макариполски, България, Случени и статии, С., 1925; Живота на Гаспар Никола Г. Бояджиев, С., 1922, неизл. Вж. още: ЕИА-НБКМ, ф. 129, Христо Николов, Даскалов, ф. 140, Йо-сиф Данелов, ф. 141. Иван Славейков, ф. 181. Юджин Скальър.

43. "Ново Промиление", защото възличка спел. Прозидънс, стопица на щата РОГ Айън. Двата града са сравнително близо и здравото преселници от първич са създали по-новия от двата.

41. РАВС, Elias Riggs, Reminiscences for my Children, 1891, private print, р. 1-6; Срв. Е. Хаскел, Азъ познавамъ всичките редактори, спомени..., с. 11. Хаскел казава, че лично научил от Ригс за съставената от него Халдейска граматика, но и това, че владеел перфектно турски език и дори писал стихове на него.

42. Вж. Библия или Свещеното писание на Стария и Новия Завет, С., 1924; Книгата на пророк Еремия, гл. 50, 5т; Втора книга на Царете, глава 20, стих 12 и сл. Книгата на пророк Исайи и пр.

43. За горямо съжаление, не успях да се запозная с Халдейската граматика на Ригс. Странно е, но труда не се споменава сред гриежаваните от сина му (Пастор К. Ригс) башни архиви, въпреки че последният е запазил неговия (пасторски) труд за споменаване по различни теми (някои с автобиографичен характер). Той е автор и на обобщаваш труд за столодишната дейност на Американския борд в Европейска Турция. Дж. Кларк в 1937 г. прави описание на произведенията на Ригс, но също не упоменава Халдейската граматика. Той пише, че има в библиотеката си над 350 възрожденски книги, сред които повече от 100 протестантски издания. Разбира се, надеждата умира последна. Вярвам, че при едно шателно проучване на американските архивохранилища и библиотеки, този ценен труд ще стане достояние и на нашата научна общественост.

44. Особено полезна в разясняването на дейността сред търците и българите е книгата на секретаря на Американския съвет - Руфус Андерсън, Вж. R. Anderson, History of the missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches, Volume I-II, Boston, 1872; Idem, Observations upon the Peloponnesus and Greek Islands, Boston, 1830.

45. Пог-подробно за този период, вж.: E. Riggs, Reminiscences for my Children..., рр. 7-19.

46. Ив. Шишманов, Увод в историята на Българското възраждане, В: Избрани съчинения, С., 1965, т. I, с. 66-67.

47. История на България, т. 5, С., 1985, с. 410.

48. Пастор Робърт Томсън изрично отбележва първенството на д-р Гудел като представител на Американския съвет в Цариград. Той приема, че "напред 108

дъкът, който се направи", съществените успехи на мисията били оценени едва пъзадесетина или повече години след пристигането на гудел в Златния Рог". А веднага след него, но не като по-маловажни, поставя заслугите на д-р Ригс, Constantino - In: Almanac of Missions, American Board, 1915, р. 89.

49. Еп. Хаджи николова, Алберт Лонг и българите..., с. 32. От своя страна се позовава на К. Златев, История на християнството..., с. 635; както и на книгата: Вестители на истината..., с. 39. Изводът, който авторката налага, е, че за всички други автори долната граница на мисионерската дейност е след 1844 г. (и в наши-доброяя случай - според тях - може да се отнесе към 50-те години на века).

50. R. Clogg, Benjamin Barker's Journal of a Tour in Thrace (1823), - Historical Journal of the University of Birmingham, Volume XII, № 2, 1971, pp. 247-260. Част от спомените на Баркър са публикувани от Мария Тодорова и проф. Никола Михалов; дневник на Бенджамиン Баркър за пътуването му до Адрианапол, Димотика, Родосто; В: СБ: Английски пътеписи за Балканите, С., 1987, с. 566-581; Никола Михалов, Населението на Турция и България през XVIII и XIX век, С., 1935, Т. IV, с. 34-35; Срв. J. Clarke, Benjamin Barker and the Bulgarians.-В: Изследвания в чест на професор доктор Христо Гачев, С., 1983, с. 211-224; Idem, Bible Societies..., р. 143-146.

51. Р. Радкова, Неофрит Рилски и новобългарската култура..., с. 100-104.

52. J. Clarke, Op. cit., ро. 179-180. В голяма степен точно неговото отрицателно становище става причина преводът на Салунов да бъде отхвърлен. За спомената си с Иларион в Търново Баркър пише, че разговаряли относно Салунов. Иларион споделил, че тъй като "много пъти този проблем е бил поставен пред него от Мистър Лиивиз, той не може да даде създателна поддръжка на отпечатването на Салуновия превод" -ibidem, р. 196 (Струпта, 3 Ноv. 1835).

53. Missionary News from Bulgaria, № 27, March 7, 1889, р. 1. Д-р Ригс, както че стане ясно от по-нататъшното изложение, освен през 1838 г., е посещавал Солун и в периода 1840-1843.

54. НА-БАН, Ф. 11, оп. 3, а.е. 281, л. 3 гръб. Цялото писмо вж. в. Г. Генов, Еп. Бугарцева, градиво за биографията на Илийс Ригс (в следващата книжка).

55. В по-свободен превод: "Който пише, два пъти повече (трябва да) чете", лат.

56. J. Clarke, Op. cit. pp. 232-233.

57. Вж. Право, г. VI, бр. 2, 8 март 1871; Македония, г. V, бр. 9, 2 март 1871.

58. Подробности от дискусията могат да бъдат проследени в стаята: Ив. Шишманов, Нови данни за историята на нашето възраждане. В: Българска сбирка, г. IV, кн. 11, февруари 1898.

59. НА-БАН, Ф. 11, оп. 3, а.е. 1297, л. 1.

60. Е. Ригс, За отпразнуването на петдесетъгодишнината..., с. 110.

61. Дж. Ф. Кларк, Американците откриват българите: 1834-1871 г.-В: Сб. Бъл-109

Американският принос...

Илайъс Ригс

- гария в света от древността до наши дни, т. I, С., 1979, с. 478.
62. Р. Радкова, Неофит Рилски и..., с. 103.
63. Rev. R. Thomson, Seventy-fifth Anniversary of the American Mission..., р. 89.
64. Цит. по: Р. Радкова, Пис. съч., с. 107.
65. J. Clarke, Sketch of the European Turkey Mission..., р. 4.
66. E. Riggs, From Smyrna, in: *Missionary Herald, Volume 36, 3 October 1840*, р. 287; V. Tsanoff, *Reports and Letters of American Missionaries (1858-1918)*, S. 1918, р. VII.
67. Е. Ригс, За Отпразнуването..., с. 110.
68. J. Clarke, Op. cit., pp. 254-265.
69. Е. Ригс, За Отпразнуването..., с. 110.
70. Вж. **Манъо Стоянов**, Българска възрожденска книжнина..., т. I, с. 306, № 6473. На това издание Радулов се подписва по следния начин: "На български язык, преведена от Сава Илиевич, гранапореца". Книгата е 144 стр.
71. Явно, че визира граматиката на Нeofиit Рипски от 1835 г., която не е издадена в Смирна, а в Крагуевац.
72. Документът е публикуван от Джеймс Кларк в неговата дисертация от 1937 г. Вж. J. Clarke, *Bible Societies...*, р. 255. Пълният текст публикуваме в: Г. Генов, Ел. Бугарчева, Градиво за биографията на Илайъс Ригс (в следващата книшка).
73. **М. Стоянов**, Българска възрожденска книжнина..., т. I, с. 429.
74. В литературата за Княжески връзките му с американската мисия не се споменават. Вж. Ив. Топузов, **Ив. Сарафов**, Предосвобожденски дейци за земеделска просвета, С., 1953, с. 37-52. Некролог за Захарий Княжески-В. Наредък, г. ХI, бр. 125 от 1 април 1877 и бр. 126 от 8 април 1877.
75. Другите две симирински издания на Радулов се споменават вече "Стихийна артистичка" и "Стихийни уроци землеописания", което автоматически ги изключва от кръга на "репитионните трактати".
76. Срв. ЕВК, т. I, с. 306, № 6471 и № 6472. "Благонравни учения" е преведена от гръцки, но Сава Радулов може да е ползвал и първообраз на английски.
77. Цит. по: Ив. Шишманов, Нови данни..., с. 70
78. Вж. Любословие, Смирна, 1842, с. 1-4.
79. Ив. Шишманов, Константин Г. Фотинов..., с. 674.
80. Е. Ригс, За Отпразнуването..., с. 110.
81. Пробен брой на Любословие, 1842, с. 16-17.
82. Любословие, г. I, кн. 2, май 1844, с. 20.
83. Ето че и използваният език издава англо-саксонското вънчие: Скотия, Шотландия на български.
84. Т. е. парните кораби.
85. Любословие, г. I, кн. 2, май 1844, с. 18-19.
86. Вж. Любословие, 1842, с. 16-21.
87. Вж. подробно: К. Фотинов, Християнство.-В: Любословие, г. I, кн. 2, 1844, с. 28-36.
88. Ил. Конев, Америка в духовното пространство..., с. 27.
89. Любословие, г. I, кн. 2, с. 29, 30.
90. Так там, с. 22-23.
91. Там., с. 30.
92. E. Riggs, Catalogue of Books issued in Smyrna, Aug. 3, 1844; June 5, 1844. Цит. по: J. Clarke, Op. cit., p. 263.
93. Е. Ригс, За Отпразнуването..., с. 110.
94. Е. Riggs, The Bible in Bulgarian..., pp. 76-79.
95. Е. Ригс, За Отпразнуването..., с. 110.
96. Срв. **М Стоянов**, Българска възрожденска книжнина..., с. 263, № 5614.
97. НА-БАН, ф. 11, оп. 3, а.е. 281, л. 3 гръб. Целия текст виж в: Г. Генов, Ел. Бугарчева, Градиво за биографията на Илайъс Ригс (в следващата книшка).
98. Срв. ЕВК, т. I, с. 283, № 5995.
99. Вижда се пряката връзка между това заглавие и оригиналното: "Child's Book on the Soui" от Gallaudet.
100. J. Clarke, *Bible Societies...*, p. 289.
101. Хр. Отинянов, Американски мисионер открива български език..., с. 7.
102. Ив. Шишманов, Нови данни за историята на нашето Възраждане. - Родята на Америка..., с. 75.
103. E. Riggs, Smyrna, Aug. 3, 1844. Цит. по: J. Clarke, *Bible Societies...*, p. 283, пое 39. Целият (оригинален) текст виж в: Г. Генов, Ел. Бугарчева, Градиво за биографията на американец Илайъс Ригс (в следващата книшка). Повече за граматиката на Ригс виж в: А. Шопов, Първи езикови и културни връзки..., с. 79-80; С. Томов, Българска евангелска литература.-В: Юбилеен сборник..., с. 55-57 (дял IV е посветен на граматиките на Ригс и Морз).
104. Подробно за неговото дело в полза на Българщината, вж. Некролог-В: Българин, г. I, бр. 67, с. 4, 29 юни 1878; Срв. Н. Начов, Новобългарската книга..., с. 84.
105. Сравнителният анализ е направен въз основа на заглавия, които ни дава самият Ригс в ежегодните доклади за книжите, печатани в Смирна. Но и при него, и при Джеймс Кларк, се среща една и съща слабост. Те невинаги посочват български аналог на световната английско заглавие. Във всеки случай оказва се, че книгите, печатани в Смирна са повече от 21, както твърди Никола Начов. Вж. Н. Начов, Новоългарската книга..., с. 51; Маню Стоянов също не е списал всички протестантски издания в Смирна, нещо, което е лесно за обяснение - непознаване на американските източници. И Погорелов не се позовава на шатските архиви. Срв. J. Clarke, Op. cit., pp. 287-288.

- Последният пък ни съобщава неизвестни английски заглавия, но не познава добре българските извори. Той има пропуски относно броя на книгите, преведени и от Ботю Плетков, и от Сава Радулов; гречески някои названия. Мнозина автори не обръщат почти никакво внимание на българския труд на Тадей Ди-видчийн (включително Кнарк) и не се опитват да открият авторите на повечето анонимни книги.
- ^{106.} Е. Riggs, *Reminiscences...*, pp. 10-12.
- ^{107.} Е. Riggs, За Отпразнуването на петдесетгодишнината..., с. 110.
- ^{108.} Вж. БВК, № 7674. На титулната страница е отбелязано: "Напечата се при А. Дамиянову сос иждивене на английското общество, което издава свещеното писание за просвещение на божието слово". 204 стр.
- ^{109.} Книгата излиза в Цариград, печатницата на "Цариградски вестник", 159 стр.
- ^{110.} Е. Riggs, *Reminiscences...*, pp. 10-11.
- ^{111.} Писмо на Riggs от Смирна, 30. I. 1843 г. Цит. по: J. Clarke, *Bible Societies...* р. 289. Целия текст вж. в: Г. Генов, Ел. Бугарчева, Градиво за биографията на американеца Ильи Ригс (в следващата книжка).
- ^{112.} Цит. по: Ив. Илчев, Роберт колеж и формиранието на българската интелигенция..., с. 52.
- ^{113.} АМПО. Писмо на Р. Томън от Самоков-В. Седемдесет и пет години -ната на Американска мисия в Цариград, с. 89.
- ^{114.} Американски мисионер в Цариград и Америка (1834-1862 г.).
- ^{115.} Вж. подобно: Дж. Уошърн, Петдесет години в Цариград (спомени за Роберт колеж), С., 1980; Ив. Илчев, Цит. съч., с. 53-62.
- ^{116.} RAVC, E. Riggs, *Reminiscences...*, pp. 13-19.
- ^{117.} И. Riggs, За Отпразнуването на Петдесетгодишнината на I-й български журнел (любобование).-В: Зорница, гл. XIX, 14 април 1894, с. 110. Оригинала на Ильи Ригс (в следващата книжка).
- ^{118.} Муавин - отговорник за просветата на даден християнски народ в турското министерство.
- ^{119.} И. Riggs, За Отпразнуването..., с. 110.
- ^{120.} Н. Начов, Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877 год.-В: Сборник на Българската академия на науките, кн. XXV, С., 1919-1920, Историко-филологични клон, с. 33, бел. 2.
- ^{121.} Оригиналът на писмата от Невфилт до Цв. Недков е публикувано в: - Материали по историята на българското възраждане.-СбНУ, 1891, т. VI, с. 461.
- ^{122.} Пио Винър - преподавател в Харвард, изглежда, е имал какво още да разкаже, защото към споменагата фраза за посещението на Ригс в Рилския манастир той добавя: "Но за това (повече) възможност има само да се съжалява, че в архива на проф. Ив. Шишманов нямам друго, допълнително съобщено от американеца, въпреки обещанието. Пълния текст на това и други
- ти гласма на Винър вж. в: Г. Генов, Ел. Бугарчева, Градиво... (в следващата книжка).
- ^{123.} J. F. Clarke, *Bible Societies. American missions and the National Revival...* p. 292.
- ^{124.} Вж. *Missionary Herald*, Volume 56, 1860, p. 28.
- ^{125.} Вж. АМПО. Извлечения от поклади на протестантски мисионери (вероятно: Курс Анастасов); Р. Thomson, Letter written in Samikov, Bulgaria (May 12, 1906).
- ^{126.} Хр. Огнянов, Американски мисионер открива български език..., с. 9.
- ^{127.} Дж. Кларк, Американците откриват българите: 1834-1871 г..., с. 478-479.
- ^{128.} Срв. Хр. Огнянов, Цит. съч., с. 9.
- ^{129.} За жалост не можах да открия дневника на д-р Ригс. Той е бил притежанце на проф. Кларк, на когото може да се доверим, че то е използвано точно и точно в своя дисертационен труд от 1937 г. Вж. J. Clarke, *Op. cit.*, р. 300. Буди недоумение факът, защо много от бележките в дневника си Ригс не е взел предвид, когато е съставял своите "Реминисценции" (спомени). Вероятно отговорът се крие в това, че те са много ограничени като обем (трийсет на страници) и не е могъл да обобщи в тях всичко най-важното от своята полу-вековна дейност в полза на българите. Освен това в кратките си мемоари той не ги поставя в центъра на повествованието; отеля застъпено място на рабската си сред арменците, както и на преводите, които извършила от староврекоски и хайнайски на турски на арабски и пр.
- ^{130.} По-подробно за участието на протестантите в национално-религиозното движение, вж. В. Трайков, Протестантските мисионери и борбата на българския народ за църковна свобода.-В: Сб. България в света от древността до наши дни, т. I, С., 1979, с. 461-468.
- ^{131.} Цит. по: J. Clarke, *Protestantism and the Bulgarian Church Question in 1861*, New York, 1936, р. 85.
- ^{132.} АМПО. необр. Отъкс от "Седемдесет и пет годишнината на Американска Мисия в Цариград", с. 89.
- ^{133.} Да не се бърка с Джеймс Кларк. Последният е негов внук и автор на цитираните тук прекрасни изследвания от 1936-та и 1937 г.
- ^{134.} Я. Кларк, Евангелската работа: членото Минато и бъдеще.-В: Юбилеен сборник..., с. 93.
- ^{135.} Иларийон Макаристопски. Биография, спомени, статии. Под редакцията на М. Арнаудов, С., 1925, с. 207.
- ^{136.} Хр. Стамболовски, Автобиография, дневници, спомени, С., 1972, с. 156.
- ^{137.} J. Clarke, *Op. cit.*, р. 92. И така - става ясно, че в основата на акцията са: Чомаков, Славайков, Иларийон, д-р Струмски, Бурмов и Търчилевцов.
- ^{138.} Т. Бурмов, Българо-гръцката духовна разпред..., с. 188-189.
- ^{139.} Вж. Писмо от Колинс Йордли до Ригс (5.IV.1861); писмо от Е. Блис до председателството на Евангелския съюз (19.III.1861).-в: *Missionary Herald*, 112

Американският принцип...

Volume 57, p. 187: Срв. М. Арнаудов, Цит. съч., с. 206-207.

140. Т. Бурмов, Цит. съч., с. 193-194.

141. J. Clarke, Op. cit., p. 54.

142. Така е в американския текст. Ригс има предвид вероятно "пами".

143. American Presbyterian and Theological Review Volume I, Issue 1, January 1863, pp. 65-69; Volume II, Issue 6, April 1864, pp. 259-276.

144. Това предположение не е нещо ново, но съвременните постижения на историческата наука го потвърждават. То е лансирано в нашата книжнина от Михаил Арнаудов. Вж. неговите: Очерци по българския фолклор, т. I, с., 1968, с. 521. Така мислят още: чехът К. Иренек и рус. авт. Халанский. Вж. Южнославянские сказания..., с. 504.

145. Вероятно "Органин" и "Охридянин" са тъждествени, т. е. военачалникът на Охрид.

146. На кесаря Новак и на Крали Марко се дължи вероятно построяването на крепостта при Ветрен - "Траянови врати". Това е отразено в народно предание, датиращо от ранния XVI век. Срв. М. Арнаудов, Цит. съч., с. 523; Списание на Българската академия на науките, г. 29, с. 108-109.

147. Това става на 10 октомври 1394 г. Крали Марко и друг български военачалник Константин, владетел на Велбъжд (Костендил), воювали срещу османските сили на власи и сърби.

148. Планина в сегашните югозападни предели на Гърчинска Македония, България.

149. С всички поспомини, преведени от Ригс, уважаваният читател може да се запознае в споменатата вече публикация: Г. Генов, Ел. Бугарчева, Градините...

150. Оригиналите на английски дълго време са се съхранявали в архива на българското консулство в Ню Йорк. Върху листите има печат на Интанасов. По-късно са донесени в България от дипломата Константин Поладом от Петър Андасarov, понастоящем - ЦДА, ф. Константин Поладасarov, №-обр.

151. С. Томов, Българска евангелска литература.-В: Юбилеен сборник..., Саратов, 1909, част I, с. 47.

152. RABCFM, 16 -The Near East (1817-1919), Unit 5, 566. Volume 6, 16.9 - Mission to Turkey, pp. 33-34; Letter from E. Riggs to ABS, May 1, 1880.

153. Впрочем Петър Матеев е написал биографини очерци за почти всички американски българофили от XIX век. Но с едно горяло, називащо се на посвещена на Лонг. П. Матеев, велики благодетели на българския народ, с., 1934, с. 23.

154. Вж. Хр. Христов, Цит. съч., с. 230.

155. E. Riggs, Reminiscences..., pp. 18-25; От своя страна Н. Михайловски из-

Итайъс Ригс

дева самостоятелно: Генадие. Священа история на ветхия и новий завет. Европовски, черти от американски живот, Цариград, 1868.

156. Вж. по-подробно: Юбилеен сборник..., с. 48.

157. J. Clarke, Op. cit., pp. 301-302.

158. Вж. Новий завет на господа наше Исуса Христа. Верно в точно преведен от първообразното. Нюйорк, печатницата на Американското библейско общество, 1867. Bulgarian, 607 стр.; Същата година - още едно издание в Ню Йорк - в заплавието добавено: "Stavic", 607 стр. Двете са издавани и подързвани в един том с паралелно разположен текст на стария и новия български език. Срв. Манъо Стоянов, Българска възрожденска книжнина..., т. I, с. 394, бележка към № 8305 и № 8306.

159. Т. Несторова, Цит. съч., с. 80.

160. АМРО. Rev. R. Thomson, Memorial Service for the late Rev. Elias Riggs; вж. док. на бълг. в.: Г. Генов, Ел. Бугарчева, Градиво за биографията на американец Итайъс Ригс (в следващата книшка).

161. Петър Матеев съобщава погрешно и тази дана. Според него събитиято е станало през 1870 г. - Срв. П. Матеев, Велики благодетели..., с. 23.

162. Оригиналът на английски език, виж в: Г. Генов, Ел. Бугарчева, Градиво... Документът носи дата: 4 юли 1871 г. Ески Загра, т. е. Стара Загора.

163. Т. Несторова, Цит. съч., с. 80.

164. Цит. по: Д. Фурнаджиев, Какво е допринесло Евангелското движение за България.-В: Зорница, г. 51, бр. 12-13, 8 април 1931, с. 5.

165. Хр. Христов, Цит. съч., с. 230.

166. Т. Несторова, Цит. съч., с. 83.

167. Хр. Христов, Цит. съч., с. 233.

168. J. Clarke, Op. cit., p. 302.

169. Е. Б. Хаскел, Аз познавам всичките редактори.-В: Зорница, г. 51, бр. 12-13, 8 април 1931, с. 11.

170. Вж. Зорница, г. 51, бр. 12-13, с. 2.

171. Д. Милев, Създателите на в.: "Зорница".-В: Зорница, г. 51, бр. 12-13, 8 април 1931, с. 6.

172. Вж. "Новогодишни поздравления към читателите ни".-В: Зорница, г. 1, бр. 1, януари 1864, с. 1.

173. БИАНБКМ, ф. II, A 3494. Ригс до Поп Димитър Протонотарий (6 март 1862 г.).

174. Вж. Писма за майки или ръководство за майки в доброто отхранване на децата им. Съставено по видът на писма от една госпожка до младоженената си сестра, Цариград, печ. А. Минасян, 1870, 138 стр.

175. Г. Ечев, Показалец на педагогическата ни книжнина, с., 1905, Святък 1, № 2422.

Американският принос...

176. Вж. Право, г. IV, бр. 43, 20 дек. 1869 - г. V, бр. 9, 27 апр. 1870.
177. Повечето материали в "Право" са подписани Мария Р.
178. Вж. С. Т. Riggs, *Sentennial of Constantinople Station*, 1831-1831, земи, Constantnople, 1931, 120 р. Дава бележки и за други станции по българските земи.
179. Е. Хаскел, Аз познавам всичките редактори..., с. 11.
180. Тази книга не фигурира сред описаните от Манъо Стоянов негови произведения. Срв. Българска Възрожденска книжнина т. I, с. 429; J. Clarke, Op. cit., р. 302.
181. В основното заглавие четем още: "Цариград в книгопечатницата на А. Манасиана и съдър.", 1867. Форматът е една шестнадесетина.
182. Неговото име фигурира като главен редактор от г. VIII (1871 г.).
- :83. Вж. Е. Riggs, *The Bible in Bulgarian*.in: *Missionary Herald*, LXVIII (1872), pp. 76-79.
184. Цит. по: T. Nestorova, Американски мисионери..., с. 83.
185. С. Бобчев, Преглед на Българския печат (1844-1894 г.), Пловдив, 1894, с. 51. Пак там Бобчев сочи, че български сътрудници са били ("в разни времена") А. Цанов, И. Йовчев, Ив. Каранджулов, П. Димитров. И добавя: "Най-много е работил и сега и юношите работи П. И. Касъров." На свой ред ние ще уточним, че Касъров е автор на най-популярната и пълна енциклопедия по времето, преди появата на съставената от братя Данчови.
186. Вж. Изводи от месечна Зорница за 1874-1881, Цариград, 1882, 227 стр.; изводи от вестник Зорница за 1877 год., Цариград, 1881, 452 стр.; изводи от вестник Зорница за 1878 год., Цариград, 1885, 379 стр.
187. Вж. неговите статии: "Моисеевият избор", "Продажбата на Исавовото тързодство", "Постепенността на Божийот Откровение", "Стойността на Мисеевия Закон за Християните", в: Изводи от вестникъ Зорница за 1877 год., Цариград, 1881, с. 118-130, 131-134, 225-229, 230-234. Чак последната от цялата поредица е подписана (и то с инициали). Трябва да отбележим, че в българския възрожденски печат, адори и по-късно (наприимер в броевете на "Зорница" 12-13 от 1931 г.) той е бил наричан Илия Ригс. Пословична скромност - ето главната причина да не подпиша всяка своя творба. Но внимателният анализ (включително и стилов) вероятно може да ни поднесе доста открытия във въпроса. Така например последната от цитираните статии започва с израза: "Казахме, че ако най-първата част на Библията...", което ме некара да прегледам всички предидущи публикации, свързани с "Петокнижието", и по този начин се настъпва на изумителната по своето богатство поредица за делото на Моисей.
188. Вж. Освобождение от съществуващите злинни.-В: Зорница, г. I, бр. 7, 13 февр. 1876 г.
189. Християнството и веществено благоденствие.-В: Зорница, г. I, бр. 20-26, 14 май - 25 юни 1876.
190. Зорница, г. бр. 30, 23 юли 1876; бр. 40, 1 окт. 1876.
- 190а. Зорница, г. I, бр. 25, 18 юни 1876.
212. Зорница, г. I, бр. 28, 9 юли. Вж. още: ЦДА, ф. Константин Попатанасов, Стомени на Ст. Панаретов от Априлското въстание през 1876 г.
213. Пак там, бр. 29, 16 юли 1876.
214. Ст. Панаретов, Цит. спом., с. 10; Зорница, г. I, бр. 31, 30 юли 1876.
215. Зорница, г. I, бр. 32, 6 авг. 1876.

Илайъс Ригс

191. Зорница, г. II, бр. 21, 26 май 1877; бр. 24, 16 юни 1877.
192. Вж. Тишендорф -В: Зорница, г. I, 20, 14 май 1876.
193. Изводи от Зорница за 1877..., с. 210.
194. Вж. Philip Shashko, *The Bulgarian Massacres of 1876 Reconsidered: Reaction to the April Uprising or Premeditated Attack?* - in: *Etudes balkaniques*, 1986, № 4.
195. MacGahan and Bulgaria 1878-1978. Edited By James F. Clarke and George A. Tabakov, New Lexington, Ohio, 1973. На бележния американец е посветена в клетка на Теодор Димитров, Януарий Макахан. 184-1878. С. 1977.
196. В. Трайков, П. Шолев, М. Петрович, Юджин Скайлър и българите, С., 1987.
197. Вж. Тодоров - Хъндолов, Зорница и нейните основатели Ригс и Лонг..., с. 2; Д. Фурнаджиев, Какво е допринесло Евангелското движение в България (Помощи при нещастия)-В: Зорница, г. 51, бр. 12-13, 8 април 1981, с. 5.
198. ЦДА-КМФ, 19-550, 3: РАВС, 16.9. Mission to Turkey, Letter from Riggs to Clarke, December 25, 1877. Целия оригинален текст на английски език: В. Г. Генов, Ел. Бугарчева, градиво за биографията на Илайъс Ригс (в следващата книшка).
199. ЦДА-КМФ, 19-550, 3:16.9. Letter from Riggs to Clarke, January 8, 1878; December 25, 1877.
200. Вж. подробно: Зорница, г. I, бр. 14, 16, 18; 2 април - 30 април, 1876.
201. Зорница, г. I, бр. 18, 30 април 1876.
202. Зорница, г. I, бр. 19, 7 май 1876.
203. Зорница, г. I, бр. 20, 14 май 1876.
204. Това е едно ценно свидетелство за срастването на американските мисионери с болките и тежненията на български народ. Само така може да се обясни, че Мънфорд и Мантби "предчувстваат" въстанието.-Вж. ЦДА-КМФ, 19-550, 3:16.9. Mission to the Turkey, Letter from Riggs to Clarke, May 19, 1876.
205. Ibidem.
206. Зорница, г. I, бр. 21, 21 май 1876.
207. Зорница, г. I, бр. 22, 28 май 1876.
208. Пак там, г. I, бр. 23, 4 юни 1876.
209. Там, бр. 24, 11 юни 1876.
210. Пак там, бр. 25, 18 юни 1876.
211. Там, бр. 26, 25 юни 1876.
212. Зорница, г. I, бр. 28, 9 юли. Вж. още: ЦДА, ф. Константин Попатанасов, Стомени на Ст. Панаретов от Априлското въстание през 1876 г.

216. Пак там, бр. 33, 13 авг. 1876 ("Позивъ на Скайлър"); бр. 35-36, 27 авг. - 3 септ. 1876 ("Изложението на Скайлър").
217. ЦДА-КМФ, 19-550, 3; РАВС, 16.9. Mission to Turkey, Letter from Riggs to Clarke, Aug. 28, 1876.
218. Ibidem.
219. Зорница, г. I, бр. 35, 3 септ. 1876.
220. Пак там, бр. 37, 10 септ. 1876.
221. Пак там, бр. 38, 17 септ. 1876; бр. 39, 24 септ. 1876.
222. Там, бр. 41, 8 окт. 1876.
223. J. F. Clarke, Reporting the Bulgarian Massacres. The suffering in Bulgaria, by Henry O. Dwight and Rev. J. F. Clarke (1876). - ин: Southeastern Europe, 1977, no. 2, 278-296. Издание на Университета в Аризона.
224. Вж. подробно: J. F. Clarke, Reporting the Bulgarian Massacres..., pp. 283-91; Report of the Central Committee for the Relief of Distress in Bulgaria, 1877, pp. 14-17. В. Трайков, Българите и Юджин Скайлър-В. Цит. сб., с. 58-72. Проф. Трайков обръща особено внимание на застуپите на "Зорница", която дава "пълна картина на всичко, което се работеще в Европа". Вж. Цит. съч., с. 73; Ср. Т. Несторова, Американски мисионери..., с. 88-89.
225. Вж. Зорница, г. I, бр. 44, 45, 48, 50, 52, 29 окт. - 24 дек. 1876.
226. Пак там, бр. 1, 2, 4, 5, 6, 8; 6 ян. - 24 февр. 1876.
227. ЦДА-КМФ, 19-550, 3; РАВС, 16.9. Mission to Turkey, Letter from Riggs to Clarke, March 31, 1876; Зорница, г. I, бр. 13, 31 март 1876.
228. Ibidem, Letter from Riggs to Clarke, May 8, 1877.
229. Вж. подробности за конференцията и становището на Гладстон-В: Зорница, г. I, бр. 49, 3 дек. 1876.
230. Зорница, г. I, бр. 51-52, 17 дек. - 24 дек. 1876.
231. Зорница, бр. 49, 3 дек. 1876. Протест на пловдивските гърци против даването права на българите.
232. ЦДА-КМФ, 19-550, 3; РАВС, 16.9. Mission to Turkey, Letter from Riggs to N. G. Clarke, January 8, 1878.
233. Ibidem, Letter from Riggs to N. G. Clarke, January 15, 1878.
234. Вж. подробно: E. L. Clarke, The Races of European Turkey, Their History, Condition and Prospects, New York, 1878; Idem, Turkey, New York, 1878, pp. 443, 445, 514.
235. Ж. К. Саблев, Момче, звездата дойде ли? В: Зорница, г. 51, бр. 12-13, с. 11.
236. ЦДА-КМФ, 19-550, 3; РАВС, 16.9. Mission to Turkey, Letter from Riggs to Clarke, May 25, 1877.
237. Зорница, г. II, бр. 24, 16 юни; бр. 26, 30 юни; бр. 28, 14 юли; бр. 29, 21 юли 1877.
238. Пак там, бр. 30, 28 юли 1877.
239. Х. Хаскељ, Исторически преплед на Европейско-турската мисия за последните петдесет години - В: Юбилеен сборник..., Самоков, 1909, част I, с. 26-27.
240. Зорница, г. II, бр. 32, 11 август; бр. 33, 18 август; бр. 37, 15 септ.; бр. 40, 6 окт. 1877.
241. ЦДА-КМФ, 19-550, 3; РАВС, 16.9. Mission to Turkey, Letter from Riggs to Clarke, October 16, 1877.
242. Зорница, г. II, бр. 42, 20 окт.; бр. 44, 3 ноември; бр. 47, 24 ноември 1877.
243. Пак там, бр. 50 от 12 дек. 1877.
244. ЦДА-КМФ, 19-550, 3; РАВС, 16.9. Mission to Turkey, Letter from Riggs to Clarke, December 25, 1877.
245. Зорница, г. III, бр. 7, 16 февруари; бр. 9, 2 март 1878.
246. ЦДА-КМФ, 19-550, 3; РАВС, 16.9. Mission to Turkey, Letter from Riggs to Clarke, March 7, 1878.
247. Ibidem, Riggs to Clarke, March 7, 1878.
248. Ibidem, Letter from Riggs to Clarke, March 11, 1878.
249. Зорница, г. III, бр. 15, 13 април 1878.
- 249а. Пак там, бр. 17, 27 април 1878.
250. Там, бр. 10, 9 март 1878.
251. Зорница, бр. 25 от 22 юни; бр. 27 от 6 юли 1878.
252. Пак там, бр. 18 от 4 май; бр. 19 от 11 май 1878.
253. Пак там, бр. 28, 13 юли 1878.
254. Там, бр. 29 от 20 юли; бр. 31 от 3 август 1878.
255. Дж. Ушбърн, Англия и Турция-В: Зорница, бр. 35 от 31 август 1878.
256. Зорница, бр. 33, 17 август 1878.
257. Пак там, бр. 34 от 24 август 1878.
258. Там, бр. 42, 19 октомври 1878.
259. Зорница, бр. 44, 2 ноември 1878.
260. Пак там, бр. 45, 9 ноември 1878.
261. Зорница, бр. 49 от 7 дек.; бр. 50 от 14 септември 1878.
262. Г. Куплишев, "Зорница" и Македонското дело-В: Зорница, г. 51, бр. 12-13, 8 април 1831, с. 8.
263. Е. Спространов, В Охрид се запознах съ "Зорница"-В: Зорница, г. 51, бр. 12-13, 8 април 1831, с. 11.
264. Вж. Изводи от вестник "Зорница" за 1878 г., Цариград, 1885. Другите томове са публикувани през 1881-ва и 1882 г.
265. ЦДА-КМФ, 19-550, 3; РАВС, 16.9. Mission to Turkey, Letter from Riggs to Clarke, March 31, 1879.

Американският принос...

236. PABC, 16.9. Mission to Turkey, Volume 9, Letter from Riggs to Clarke, March 15, 1881.
267. PABC, 16.9. Mission to Turkey, Volume 11, Letter from Riggs to Clarke, February 27, 1890.
268. Вж. подробно: Т. Несторова, Американски мисионери..., с. 85, таблица № 4. Авторката си е направила труда да анализира подробно развилието на тирджа на "Зорница" до 1908 г., но този период излиза извън пределите на настоящото изследване, тъй като д-р Riggs умира в 1901 г.
259. ЦДА-КМФ, 19-550-3; PABC, 16.9. Mission to Turkey, Volume 10: E. Riggs, Report of the Constantinoople Station of the European Turkey Mission for the year ending April 1, 1898.
270. Ibidem, Letter from Riggs to Clarke, October 28, 1878.
271. Ibidem, Riggs to Clarke, December 4, 1878.
272. На корицата пише: "Картини за деца". Цариград, в книгопечатницата на А. Х. Бояджиян, 1878.
273. PABC, 16.9. Mission to Turkey, Volume 6, Letter from E. Riggs to Rev. Dr. Lilman, May 1, 1880.
274. W. Strong, The Story of The American Board: 1810-1910, Boston, 1910, pp. 315-316; хр. Семерджиев, Самоков и околността му, С., 1913, с. 95-96.
275. PABC, 16.9. Mission to Turkey, Volume 10: E. Riggs, Report of the Constantinoople Station of the European Turkey Mission for the year ending April 1, 1898.
276. Вж. БВК, т. I, с. 429, № 8785.
277. Писмо от Ч. Ф. Морс.-В: Юбилеен сборник..., Самоков 1909, част I, с. 119, 123; Срв. хр. Христов, Протестантските мисии..., с. 151.
278. Вж. Речник на Светото Писание. Цариград, 1884, 620 стр., 8-о.
279. С. Томов, Българска евангелска литература..., с. 60.
280. Пак там, с. 61.
281. PABC, 16.9. Mission to Turkey, Volume 10, E. Riggs, Report..., April 11, 1858.
282. С. Томов, Българска евангелска литература..., с. 48.
283. PABC, E. Riggs, Reminiscences for My Children, 1891, selfprinting.
284. С. Томов, Цит. съч., с. 51-52.
285. Е. Riggs, Тълкувание на Новия Завет, том I. Четирите Евангелия. Цариград, А. Х. Бояджиян, 1894.
286. С. Томов, Цит. съч., с. 62.
287. Е. Riggs, За Отразднуването на Петдесетгодишнината..., с. 110.
288. НА-БАН, ф. 11, оп. 3, а. е. 1297, л. 1, 1 гръб: Riggs до Шишманов, 7/19 юли 1894.
289. Е. Хаскел, Аз познавам всичките редактори-В: Зорница, Г. 51, бр. 12-13, 8 април 1831, с. 11.
290. Е. Riggs, The Bible in Bulgarian.-In: Missionary Herald, LXVII, 1872, pp. 76-79.

Илайъс Ригс

291. Е. Riggs, За Отразднуването..., с. 110.
292. Вж. Е. Riggs, Тълкувание на Новия Завет, том II. От Деня на Агост - Толите до Второто послание към Коринтяните, Цариград, 1897.
293. С. Томов, Цит. съч., с. 48.
294. Вж. Е. Riggs, Тълкувание на Новия Завет, том III. Отъ посланието към Галатянам до Откровението, Цариград, 1898.
295. PABC, 16.9. Mission to Turkey, Volume 10: E. Riggs, Report of the Constantinoople Station of the European Turkey Mission for the year ending April 1, 1898.
296. С. Томов, Цит. съч., с. 52.
297. Х. Хаскел, Исторически преглед на Европейско-турската мисия..., с. 25.
298. С. Томов, Цит. съч., с. 52.
299. Пак там, с. 52-53.
300. Я. Кларк, Евангелската работа: нейното минало и бъдеще-В: Юбилеен сборник..., Самоков, 1909, част I, с. 100.
301. С. Томов, Цит. съч., с. 48.
302. The New Numinal-in: Samokov News, Bulgaria, 1923, по 1, р. 2.
303. Т. Несторова, Американски мисионери..., с. 80.
304. Пак там, с. 79. Еж. Таблица № 3, Статистически резултати: Губрикации (1870-1909 г.).
305. Е. Riggs, За Отразднуването..., с. 110.
306. По-подробно: вж. П. Петков, Американските протестантски мисионери и България (1917-1918 г.), с. 75-87.
307. Вж. поддробности У: Ст. Мошанов, Моята мисия в Кайро, С., 1991, с. 225.
308. За участните изстъпления на комунистите над протестантските свещеници, виж подробно: Пастир Тимотей Михайлов, Пасторска Голгота, С., б. г., Издание на Българската Божия Църква.
309. Когато това изследване вече бе завършено, с голема радост узнах, че един човек е подновил самичък (и само със свои средства) издаването на весник "Зорница", който, освен че е главният символ на българо-американското духовно единение, е и най-дълго използваният български вестник (1864 - 3 ноември 1948 г.). Не знам дали името на този човек, но скоро ще го открия. Поне за да стисна десницата му.
310. Интересно е да се отбележи, че българският народ, изразявайки почит и общ към мисионарите, е побългарявал техните имена: "Бай Лонго" - за др. Албърт Лонг; "дядо Илия" - за Илайъс Ригс и пр. Вж. Ф., Бай Лонго-В: Зорница "Св. Троица" с нещърпление очаквал пристигането на "Зорница". Постепенно попълнал написаното, като от време на време възниквали: "Учен човек е той Бай Лонго". В същия брой на вестника от 1931 г. има малък биографиярен очерк, наречен "Илайъс Ригс" - с. 3.